

Socialetiske aspekter af Niels Hemmingsens forfatterskab

Af Jens Glebe-Møller

»... the emphasis of the theorist on certain aspects and values is not arbitrary, but is itself significant, and, if his answers are to be discounted, his questions are none the less evidence as to the assumptions of the period in which they were asked.« (R. H. Tawney)

1. Bøgerne og manden

Københavns Universitet har næppe haft en mere navnkundig teologisk professor end Niels Hemmingsen. Og få har været flittigere end han. Hans forfatterskab, for så vidt vi kender det i dag, omfatter næsten 100 trykte skrifter, som fra midten af 1500-tallet til ind i 1600-tallets begyndelse¹ udkom i (bl.a.) København, Wittenberg, Leipzig, Rostock, Basel, Genève, London, Zerbst, Rotterdam, Frankfurt, Hólar, Stockholm og blev oversat til tysk, islandsk, engelsk, svensk, hollandsk, latin og i adskillige tilfælde til dansk². Til listen over det trykte

[1] Det yngste Hemmingsen-skrift på Det kgl. Bibliotek er en udgave af *Om Ecteskab* fra 1653.

[2] Bibliografiske oplysninger om forfatterskabet indtil år 1600 findes i Laurits Nielsen, *Dansk Bibliografi 1551-1600*, København 1931, nr. 744-929.

Naturligvis må Laurits Nielsens imponerende arbejde korrigeres på nogle punkter. Det gælder f.eks. oplysningerne vedrørende nr. 897: *The Professions of the True Church and of Poperie compared together*, London 1579. Ifølge LN er der tale om en oversættelse af et latinsk skrift *Antichristomachia* med ukendt trykkeår, hvortil originalen er gået tabt, men som er genoptrykt i *Opuscula theologica*, Genève 1586. I det (fotokopierede) eksemplar af det engelske skrift, som findes på KB har en samtidig hånd i marginen tilføjet: »Hemmingsen in 2. Thess. c. 2.« Det viser sig, at hele skriftet er et udtog af Niels Hemmingsens kommentar til 2. Thess. 2 (= LN nr. 800, s. 558-572). Den i *Opusc. theol.* optrykte *Antichristomachia* har øverst på bladet col. 667-670 og 663-666: »Caput II II. Thessalonicens.«!

En kronologisk fortegnelse over forfatterskabet finder man i Barnekows nedennævnte disputats s. VIII-XII. Den er eftertrykt i Munch Madsens nedennævnte disputats s. 9-11.

forfatterskab må man endvidere føje en række officielle dokumenter, som umiskendeligt er konciperet af Niels Hemmingsen, selv om de er udsendt på kgl. befaling.

I denne afhandling vil jeg forsøge at give et indtryk af dette store, men nu næsten glemte forfatterskab. Jeg vil samtidig gennem fremdragelse af bestemte sider af det prøve at kaste lys over, hvilke opgaver der påhvilede en teologisk professor ved Københavns Universitet i 1500-tallets anden halvdel. Og hermed tænker jeg ikke så meget på de opgaver, som var beskrevet i fundatsen fra 1539, men mere på de funktioner han måtte udfylde i et feudalt samfund som det danske efter reformationen³.

I tidens løb har Niels Hemmingsens forfatterskab eller i alt fald dele af det naturligvis været behandlet adskillige gange. Jeg skal her give en kort oversigt over den vigtigste sekundære litteratur i nyere tid: I sin disputats *Dr. Niels Hemmingsens Pastoraltheologi. Et Bidrag til den praktiske Theologis Historie* fra 1851 har »Hof- og Slotspræst« J. H. Paulli givet en ganske udmærket skildring af Hemmingsens praktiske teologi, først og fremmest ud fra bogen *Pastor*, som udkom i København i 1562, og som åbenbart må have dækket et behov, siden den blev optrykt 5 gange i den latinske udgave, 2 gange i en engelsk oversættelse og 3 gange i en tysk! – Paulli inddrog dog også mange andre skrifter fra forfatterskabet, men kun for så vidt de belyste hans specielle emne. I det væsentlige behandler han skrifterne refererende og er meget lidt opmærksom på forfatter-skabets ejendommeligheder. Stort set nøjes han med at betragte Hemmingsen som »en ægte discipel af Melanchthon« (s. 17).

I *Kjøbenhavns Universitets Historie, bind I og II* fra 1868-72 har H. F. Rørdam samlet en mængde bidrag såvel til Hemmingsens biografi som til hans virksomhed som universitetslærer og universitetsrektor. I *Kirkehistoriske Samlinger* har han fortsat publikationen af oplysninger vedrørende Niels Hemmingsen. Det skal især nævnes, at han i *Ny Kirkehistoriske Samlinger bind IV, 1867-68*, har samlet alle tilgængelige aktstykker vedrørende suspensionen af Niels Hemmingsen i 1579.

[3] For så vidt er afhandlingen her en historisk illustration af synspunkter, jeg har fremført i *Om religion*, København 1977 og i mit bidrag til Ole Riis, ed., *Religions-sociologisk symposium*, Grenå-Kongerslev 1977.

Om den danske feudalisme i 1500-tallet se: Benito Scocozza, *Feudalismen*, 2. udg. København 1977. Om den specielle »skandinaviske« udformning af feudalismen se: Perry Anderson, *Passages from Antiquity to Feudalism*, London 1974, p. 173ff. Jvnf. også det i note 85 nævnte værk.

Rørdam har også skrevet artiklen om Niels Hemmingsen i *Dansk biografisk Leksikon* v. C.F. Bricka i 1893, som har været grundlaget for Bjørn Kornerups artikel i *Dansk biografisk Leksikon* 1936.

Først i 1940 kom den næste større drøftelse af Hemmingsens forfatterskab i form af Kjell von Barnekows disputats *Niels Hemmingsens teologiska åskådning. En dogmhistorisk studie*, Lund 1940. Som titlen angiver, er det Barnekows hensigt at give en stricte teologisk karakteristik af forfatterskabet. Barnekow fremhæver herunder Hemmingsens afhængighed af både den oldkirkelige og middelalderlige tradition og viser ubestrideligt, at Hemmingsens nadverforståelse i princippet var og forblev calvinsk – dette trods J. Oskar Andersens iøvrigt anerkendende korrektioner i *Om Niels Hemmingsens teologi. I anledning af Kj. Barnekows skrift fra Kyrkohistorisk årsskrift*, Uppsala og Stockholm 1941, s. 108-131.

I sammenligning med Barnekows bog virker Erik Munch Madsens disputats *Niels Hemmingsens Etik. En idéhistorisk Studie*, København 1946 som et banalt og meget umetodisk referat af visse dele af forfatterskabet.

Endelig har Carl Christian Jessen i en udmærket artikel *Embede og præst. Om Niels Hemmingsens pastoraltheologi* i *Kirkehistoriske Samlinger* 1968, s. 532-52 argumenteret for, at Hemmingsens præstebegreb dels ligger i forlængelse af det middelalderlige, dels peger frem mod pietismen: præsten er sjælesørger og forbillede mere end ordets forkynner og sakramenternes forvalter. Jessens konklusion er dog kun forståelig på baggrund af fænomener som Tidehverv og Lutherrenæssance. Paulli opfattede sagen ganske anderledes: når Niels Hemmingsen kaldte sin bog for »Pastor« betød det, at »han vedkjender sig derved den evangeliske Anskuelse af det hellige Præste- og Prædikeembede som et Sjælesørgerembede« (anf. værk s. 172)!

De nævnte arbejder er alle skrevet af teologer og henvender sig fortrinsvis til teologer eller teologisk interesserede. De nyeste af dem, Barnekows, Munch Madsens og Jessens, er endvidere rent idéhistoriske. Den socialhistoriske side af emnet er ikke bare underbelyst – den lades helt ude af betragtning. Det samme er tilfældet i de tilsvarende litteraturhistoriske eller sproghistoriske behandlinger af forfatterskabet. Det gælder også for Oluf Friis' forholdsvis grundige gennemgang af det i *Den danske Litteraturs Historie I*, København 1945, s. 335-356. Dog giver denne gennemgang ved sin bredde et nok så godt indtryk af forfatterskabet som de specifikt teologiske studier. – Rent filologisk er en afhandling af Hanne Ruus, *Niels Hemmingsens version af Mattæus-*

evangeliet kap. 22 v. 34-46 i *Festskrift til Kristian Hald*, København 1974, s. 523-539⁴. Iøvrigt planlægger Hanne Ruus m.fl. en udgave af Niels Hemmingsens danske skrifter.

Som det fremgår af denne korte præsentation er litteraturen om Niels Hemmingsens forfatterskab af temmeligt beskedent omfang sammenlignet med teksterne selv. Det hænger nok både sammen med, at forfatterskabet – som altovervejende er konciperet på latin – er svært tilgængeligt i dag, og at den almindelige opfattelse af Niels Hemmingsen har været, at han var en epigon – som Paulli skrev allerede i 1851: »Niels Hemmingsen hører til den Classe af Theologer, som uden at virke ved originale Tanker udøve en betydelig Indflydelse paa deres Samtid ved deres Fremstillingsgave« (anf. værk s. 18). Jeg vil i og for sig ikke bestride Paullis opfattelse. Men – med henvisning til det anførte motto⁵ vil jeg vende hans tankegang om og sige, at netop den omstændighed, at Niels Hemmingsen uden at besidde nogen større originalitet kom til at øve en betydelig indflydelse på sin samtid, er det interessante. For det betyder jo, at vi gennem Niels Hemmingsens skrifter og hans egen karriere kan få noget at vide om samtiden og om den type af skrifter, som samtiden interesserede sig for og havde brug for. At Niels Hemmingsens skrifter faktisk blev læst og havde vid udbredelse viser de mange genoptryk og oversættelser. Det fremgår også af, at »Confessio et ordinatio ecclesiarum danicarum« fra 1561 nævner *Enchiridion* og *Postillen* som bøger, præsterne bør eje⁶. Eller af, at præsterne på Odense landemode 1568 blev påmindede om, at de skulle lade sig overhøre af bispnen i Hemmingii teologi og i hans bog om præsternes embedsførelse⁷. – I *Til belysning af Niels Hemmingsens indflydelse på dansk prædiken omkring 1600* (i *Festskrift til Jens Nørregaard*, Kbh. 1947 s. 131-145) undersøger P. G. Lindhardt på grundlag af oplysningerne i Jacob Madsen Vejles visitatsbog, i hvilket omfang Hemmingsens skrifter, især naturligvis »Postillen«, har sat sig spor i netop de fynske præsters prædiken. Konklusionen er, at »langt den overvejende del af de prædikendispositioner, vi kender fra Jacob Madsens visitatsbog, er direkte influeret af Hemmingsens mest kendte og af præster mest

[4] Sml. votum over samme forfatters prisopgave, *Københavns Universitets Festskrift*, november 1969, s. 385-388.

[5] Hentet fra R. H. Tawney's berømte bog, *Religion and the Rise of Capitalism*, Harmondsworth 1961 (1. udg. 1926).

[6] Udgivet ved Bjørn Kørnerup, København 1953, s. 123.

[7] Paulli, anf. værk, s. 82, note 5.

benyttede skrifter« (s. 145). – Om den kvantitative udbredelse af forfatterskabet findes kun Reravius' bemærkning i hans fortale til den danske oversættelse af *Postillen*: »Siden blev den oftere oplagt i Tyskland baade paa Latin og Tydsk og solgt i mange tusinde Exemplarer og endelig oversat paa Dansk efter Manges Begjæring«⁸.

Hemmingsens biografi må vi i det væsentlige stykke sammen af oplysningerne i biskop Peder Winstrups ligprædiken over ham (trykt i *Ny Kirkehistoriske Samlinger IV*, s. 318-20) og spredte selvbiografiske bemærkninger rundt omkring i hans skrifter, især i de meget udførlige forord, som de næsten alle er forsynet med samt – naturligvis – af de aktstykker m.v., som H. F. Rørdam har fremdraget.

Niels Hemmingsen blev født på Lolland – stedet er uvist – i 1513 af bonde- eller håndværkerslægt. En farbror, som var smed, sørgede for at få ham sendt til skole, og successivt synes han at have besøgt latinskolerne i Nakskov, Slagelse, Roskilde og Lund. Man har i forskningen især hæftet sig ved opholdet i Roskilde, hvor skolens rektor var humanisten Niels Black, som også var kannik ved domkirken. Det interessante er nemlig, at man via Niels Blacks person kan knytte en idéhistorisk forbindelse fra Hemmingsens teologiske forfatterskab tilbage til humanismen og reformkatholicismen⁹. Og man har selvfølgelig lagt vægt på, at Niels Hemmingsen så sent som i 1560 dedicerede sin nedennævnte *Catechismi quæstiones* til sin gamle lærer med et taknemmeligt forord. Taknemmeligheden synes dog nok så meget at gå på, at Niels Black havde understøttet ham økonomisk. Og det er i det hele taget det gennemgående tema i alle Hemmingsens mange dedikationer! Dog synes Niels Black at have været usædvanligt rundhåndet og fortjent sit øgenavn: »Eleemosynarius«¹⁰.

I 1537 drog Niels Hemmingsen som så mange andre af reformations-tidens danske studenter til Wittenberg, hvor hans studier blev finansieret af adelsmanden Johan Urne og efter dennes død af søsteren Alhed Urne. Hemmingsen opholdt sig i Wittenberg i 5 år og modtog et uudsletteligt indtryk af Melanchthon, »min elskede lærer«, som han bestandigt kalder ham. Naturligvis omtaler han også siden Luther med stor veneration, men det gælder for ham som for praktisk talt alle danskere i den første efterreformatoriske generation, at det var

[8] Efter Paulli, anf. værk, s. 21.

[9] Barnekow, anf. værk, s. 2f.

[10] *Kjøbenhavns Universitets Historie II*, s. 427, note 2.

Melanchthon, man lærte af og havde kontakt med¹¹. I sammenligning med Melanchthon, om hvem Niels Hemmingsen kan fortælle selvoplevede træk¹², synes Luther nærmest at have mytisk karakter for ham: som manden, der startede opgøret mod pavekirken.

Ved sin hjemkomst i 1542 havde Niels Hemmingsen tilegnet sig en sådan lærdom og dannelse, at han var selvskreven til et professorat ved det reetablerede universitet i København, som fra og med reformationen var blevet til en uddannelsesinstitution i statsmagtens, d.v.s. kongens tjeneste. William Norwin har med rette peget på, at selv om undervisningen nok stort set var den samme før som efter reformationen, så skiftede universitetet som sådant alligevel karakter:

»Alligevel sker der en meget væsentlig Forandring i Stiftelsens hele Karakter. Den ophører med at være kirkelig og bliver en Statsinstitution. Den middelalderlige Dualisme, Modsætning mellem Kirke og Stat, bliver i ydre Henseende ophævet ved Reformationen, da Staten bliver Herre over alle kirkelige Forhold, aandelige som materielle, og Universitetet kommer ganske vist til væsentlig at arbejde for kirkelige Formaal, men disse er bestemt af Statsmagten, som hvert Øjeblik griber ind, ikke mindst naar det drejer sig om Spørgsmaalet, hvorvidt Universitetet lærer noget, der kan komme i Strid med den af Staten autoriserede Confession«¹³.

Efter en kort tid at have været huslærer for Oluf Nielsen Rosenkrantz' døtre blev Niels Hemmingsen da taget i statsmagtens tjenste og ansat som professor ved universitetet i græsk i 1542 eller 1543. Et par år senere overtog han dialektikken og forelæsningerne i hebraisk – en samtidig

[11] Jvnf. min anmeldelse af Martin Schwarz Lausten, *Biskop Niels Palladius i Præsteforeningens Blad* 1968, nr. 17, s. 255f.

[12] Som f.eks., at han plejede at illustrere dialektikkens regler på salmerne og gjorde det med stor færdighed – fortalen til *Demonstratio indubitata veritatis de Domino Jesu*, København 1571, bl. A 3 verso.

[13] *Københavns Universitet i Reformationens og Orthodoxiens Tidsalder I*, København 1937, s. 29. – Man kan diskutere det rimelige i – som Norwin – at tale om »statsmagten« på dette tidspunkt. En statsmagt i moderne interventionistisk forstand fandtes naturligvis ikke. På den anden side var der dog en så tilpas institutionel kontinuitet i landets styre, at det forekommer urimeligt restriktivt, hvis man med Bernild/Jensen (jvnf. note 85) tilsyneladende helt vil afvise at tale om en stat på dette tidspunkt.

nedskrift af hans forelæsning over Hoseas er bevaret¹⁴ – og efter at være blevet kreeret til baccalaureus i teologien i 1553, rykkede han op i det ledige teologiske professorat, som han besad, indtil han i 1579 blev suspenderet.

Som teologisk professor, 4 gange rektor og fra 1572 universitetets vicekansler havde Niels Hemmingsen hænderne fulde. Han skulle deltage i universitetets almindelige virksomhed: som rådgiver for kongen i diverse sager, som censor af bøger, som dommer i sager vedrørende trolddom, ægteskab, gejstlige personers lære og levned etc. Han skulle i høj grad beskæftige sig med universitetets økonomiske forvaltning og hævde og sikre dets rettigheder – som når han f. eks. i 1553 måtte møde på landemødet i Roskilde sammen med den juridiske professor Albert Knoppert for at indskærpe sognepræsten i Faxe, Jørgen Olsens, forpligtelser til at betale de skyldige afgifter til universitetet¹⁵, eller når han måtte deltage i mageskifter over hele Sjælland¹⁶. Og naturligvis skulle han passe sin undervisning – både i form af disputationer og forelæsninger på universitetet og privatundervisning af de studerende, han havde optaget i sit hus¹⁷. Der er grund til at slå fast, at endnu i dag virker hans skrifter usædvanligt klare og pædagogiske. Det har helt øjensynligt været ham en fornøjelse at undervise, og disputationerne og navnlig forelæsningerne over nytestamentlige skrifter samt over salmerne udgør i kvantitativ henseende langt den største del af forfatterskabet.

Men herudover måtte en universitetsprofessor af Niels Hemmingsens format gang på gang udføre specialopgaver for statsmagten. Nogle eksempler:

1557 forfatter Niels Hemmingsen den »Tavle om Herrens nadvere«, som alle professorerne underskrev (se her afsnit 2).

[14] Ny kgl. Saml. 256, 4to. En senere anonym indførelse på titelbladet hævder, åbenbart med urette, at håndskriftet er med Niels Hemmingsens egen hånd. Det er måske endda et spørgsmål, om det overhovedet har noget med Niels Hemmingsen at gøre.

[15] *Kirkehist. Saml.* IV, 1, s. 205f.

[16] *Kjøbenhavns Universitets Historie II*, s. 50ff.

[17] I fortalen til *Postillen* fortæller Niels Hemmingsen: »For fiorten Aar siden læsde ieg nogle Scholia oc kaart Forklaring paa Søndagis Euangelia/faar mine Disciple/som ieg haffde besynderlige hiemme i mit Hus/paa det at ieg met dette mit lille Arbeyde noget kunne hielpe oc forfremme deris Studia/oc tenckte slæt intet der paa/at det skulde komme vd iblant Folck« (citeret efter udgaven 1576, jvnf. note 66).

1561 var han i det mindste medforfatter til ovennævnte »Confessio et ordinatio ecclesiarum danicarum«¹⁸.

1563 indføjede han i sin *kommentar til Jakobsbrevet* en længere redegørelse for kontrakter, åger m.v. på Johan Friis' anmodning (se her afsnit 4).

1567 fik han sammen med Sjællands biskop opsyn med Herlufsholm¹⁹.

1569 forfattede han de 25 religionsartikler, som enhver udlænding, der ville tage bopæl her i landet, skulle skrive under på.

Alt tyder på, at Niels Hemmingsen har været statsmagten og universitetet en god mand, og at kongen kun nødtvunget og efter længere tids pres suspenderede ham. Og han blev netop *suspenderet*, ikke afsat som det ofte er blevet skrevet. Frederik II skrev til kansleren Niels Kaas således:

»Wor synderlig gunst tilforn. Wiider, att wij wdaff hoguichtige aarsager och bethenckende haffue for gott anseett, att Doctor Niels Hemmingsen vdi Kiøbenhaffn *paa en thiid lang bliffuer affsatt, saa hand icke mehre skall lese wdi Vniuersitetet*. Thi bede wij ether och will, athj hanum saadant paa wore wegne foreholder, och befaller, at hand strax begiffuer sig af byen, hoss hans Cannickdomme att residere wdi Roskilde, bestillendis, att hand kommer hid heden, inden wij forreigse aff Landet. Thermed etc. Actum Frederichsborg thend XXIX Julij Anno etc. 79«²⁰.

»En tid lang« skulle Hemmingsen være afsat, så han ikke kunne undervise på universitetet. Men en del af lønnen, som var tillagt hans embede, blev ikke taget fra ham: kanonikatet i Roskilde beholdt han. Det ser i høj grad ud, som om kongen ventede at kunne kalde ham tilbage, når stormene havde lagt sig. Man har ofte bemærket, at han ingen skrifter udgav før efter Frederik II's død. Men dels var det jo begrænset, hvad han havde at udgive, når han ikke kunne disputere og forelæse, dels – og sikkert mere vigtigt – døde det sachsiske kurfyrstepar, som havde foranlediget suspensionen, først i 1585 og 86. I hvert fald benytter statsmagten ham stadig i diverse anledninger og forhøjer ovenikøbet hans løn²¹. Men tilbage til universitetet kom han

[18] Jvnf. Kornerups indledning p. XXXVII ff, Kornerups eksempler på ordrette overensstemmelser med især *Enchiridion* lader sig let forøge – jvnf. her note 50.

[19] Jvnf. *Kjøbenhavns Universitets Historie II*, s. 60. Rørdam antager, at de to også udarbejdede skolens ordinans.

[20] Efter *Ny Kirkehist. Saml. IV*, s. 311, mine understregninger.

[21] *Kjøbenhavns Universitets Historie II*, s. 432.

ikke – hvad den gamle mand måske heller slet ikke har ønsket: i 1586 var han allerede 73 år gammel! Han nød sit otium i Roskilde, hvor han var en kendt skikkelse i byen, og hvor han blev fulgt til graven af en stor del af Sjællands præster og de fleste af professorerne i København den 27. maj 1600²².

2. Suspensionen i 1579 og Niels Hemmingsens nadverlære

Der er spor af, at Niels Hemmingsens nadverlære tidligt er blevet kritiseret²³, men først i 1574 brød stormen løs for alvor. Så vidt man kan følge forløbet gennem de af H. F. Rørdam publicerede aktstykker, har kongen allerførst givet Niels Hemmingsen og hans kolleger forbud mod at disputere om nadveren, og bisperne har fået bedsked på, at der skal prædikes om dåben og nadveren i overensstemmelse med »Confessio Augustane«. Kongen har åbenbart villet forebygge, at affærer som dem i Kursachsen skulle komme til at udspille sig i hans rige og dermed true forholdet til kejseren. I Kursachsen havde August, gift med Frederik IIs søster Anna, nemlig i 1574 opdaget, at hans teologer i Wittenberg og andre steder var gået ham under øjne ved at bekende sig til en calvinsk eller kryptocalvinsk nadverlære, og i raseri herover havde han afsat og fængslet en række af dem. Under forhørene påberåbte de sachsiske teologer sig, at i Danmark blev der læst og skrevet om nadveren på samme måde. Kurfyrsten meddelte dette til Frederik II i et brev engang i sommeren 1575 og dokumenterede til overflod de kryptocalvinske teologers påstand ved at sende kongen et eksemplar af Niels Hemmingsens *Syntagma*, som var udkommet i 1574. Frederik II var nu tvunget til at tage yderligere skridt. Den 15. juni 1575 kaldte han alle professorer og præster i København op på slottet kl. 5 om morgenen og lod Peder Oxe holde en undertale til dem om at lære og skrive om nadveren »simpliciter juxta Augustanam Confessionem« samt forlange

[22] Anf. værk s. 439 f. Niels Hemmingsen døde den 23. maj. Om hans tilknytning til Roskilde: se J. O. Arhnung, *Niels Hemmingsen, Kannik i Roskilde og Professor, Dr. theol. Niels Hemmingsens Alderdom i Roskilde: Aarbog udgivet af Historisk Samfund for Københavns Amt* 1922, s. 84-106 og 1927, s. 137-72.

[23] »Nogle brødre mener, at jeg bekæmper Kristi nærvær i nadveren, hvori de gør mig ikke liden uret«, *Historia Iesu Christi* fra 1562, her citeret efter *Opusc. theol. col.* 1305. I kommentaren til Romerbrevet fra samme år afviser han ganske explicit en fysisk tilstedeværelse af Kristi legeme og blod i nadveren og en tilsvarende guddommeliggørelse af Kristi natur efter opstandelsen. Se *Commentaria in omnes epistolas apostolorum*, Leipzig 1572, p. 217f. (hvor der er trykfejl på netop dette sted!).

en tilbagekaldelse af Niels Hemmingsen. Niels Hemmingsen nægtede og hævdede, at de sachsiske teologer påberåbte sig ham med urette. Derved forblev det til februar næste år. Men kurfyrsteparret vedblev at trænge ind på kongen, og han måtte den 23. februar 1576 befale konsistorium ved Københavns Universitet at kalde Niels Hemmingsen for sig og forlange en tilbagekaldelse, Jeg skal nu ikke her redegøre for gangen i konsistoriums højst interessante forhandlinger²⁴ – de mandede ud i, at Niels Hemmingsen tilbagekaldte sætningerne fra *Syntagma* den 6. april 1576.

Sachserne lod sig imidlertid ikke stille tilfreds hermed. Henstillingerne til Frederik II om at gøre noget ved de lokale calvinister fortsatte. Og helt galt blev det, da Niels Hemmingsens *Syntagma* i 1578 udkom i selveste Genève. Nu rykkede også Frederik IIs svigermoder, hertuginde Elizabeth af Mecklenburg, ud – og enden på det hele blev det citerede kongebrev.

Man kan undre sig over denne nidkærhed fra kurfyrsteparrets side. Den har imidlertid et temmeligt nøjagtigt fortilfælde i Christian IIIs anstrengelser for at få fjernet præsten Albrecht Hardenberg fra Bremen ca. 20 år tidligere. Lige så spegede som Christian IIIs motiver var, lige så spegede har de nok været i kurfyrstens tilfælde. Martin Schwarz Lausten, som med stor finesse har analyseret Christian IIIs mulige motiver²⁵, mener, at den danske konge meget vel kan have haft »ægte« religiøse motiver, d.v.s. motiver, som ikke kan reduceres eller omskrives til politiske vurderinger. Og hvis man ved »politisk« forstår »udenrigspolitisk« eller »dynastipolitisk« skal det nok have sin rigtighed. Christian III har sikkert af et ærligt hjerte været forarget over Hardenbergs meget ulutherske nadverlære. Og netop som en demonstration og beskyttelse mod den lod han Niels Hemmingsen komponere tavlen om Herrens nadver. Tilsvarende er det vel muligt, at kurfyrst August eller måske snarere hans foretagsomme kone, Christian IIIs datter Anna, har nærret de samme lutherske opfattelser af nadveren. I hvert fald i nogle beretninger fremhæves Annas lutherdom, selv om andre beretninger rigtignok rapporterer, at det netop var gennem hende, de kryptocalvinske teologer i Kursachen mente at kunne få deres synspunkter ført igennem. Men det har nok alligevel været de

[24] Jeg har analyseret konsistoriums forhandlinger i en afhandling med titlen *Universitet og politik i Dansk Udsyn* 3/1978.

[25] *Religion og politik. Studier i Christian IIIs forhold til det tyske rige i tiden 1544-1559*, København 1977, s. 250ff.

politiske (i snæver forstand) synspunkter, som har vejet tungest. Kurfyrsten var trængt af den sachsiske hertug og af hans gnesio-lutheranske teologer. Skulle det lykkes for dem at påvise, at Kursachsen var faldet fra »Den augsburgske Bekendelse«, ville det sætte fyrsten i en højst ubehagelig situation over for kejseren, med hvem han – iøvrigt omtrent som de danske konger – søgte at holde sig på god fod. Det var jo nemlig kun tilhængerne af »Confessio Augustana«, som var omfattet af religionsfreden i Augsburg mellem katolikker og protestanter. De reformerte stod uden for – og befandt sig dermed principielt i et anderledes skarpt modsætningsforhold til kejseren og resten af riget. Og da nu de kryptocalvinske teologer i kurfyrstedømmet påberåbte sig Niels Hemmingsen og Københavns Universitet, ja, så var det egentlig ganske logisk, at kurfyrsteparret måtte følge den lokale udrensning op ved at gøre forestillinger over for den danske konge, som i det lange løb hverken af dynastipolitiske eller udenrigspolitiske grunde kunne tillade sig at sidde dem overhørig.

Det er rimeligt på den her skitserede baggrund, at Niels Hemmingsens nadverlære altid har interesseret forskningen. Hvordan forholder specielt *tavlen om Herrens nadver* sig til nadverlæren i *Enchiridion* og denne igen til nadverlæren i *Syntagma*?

I »tavlen« fordommes dels de regulært vantro, dels Karlstad, Zwingli, Oecolampadius, anabaptisterne og naturligvis katolikkerne. En særlig behandling får en ikke navnfæstet opfattelse, »som nogle lærde ikke afviser«, og hvorefter Kristi legeme og blod vel er til stede i nadveren, men kun modtages af de troende med troen – og altså ikke med munden. Over for denne opfattelse præsenteres så den almindelige (katolske) opfattelse som den, der er udformet i »Confessio Augustana« og hyldes både i Sachsen og Danmark. Den går ud på, at Kristi legeme og blod ikke blot modtages med troen, men også med munden – for hyklernes vedkommende er det den eneste måde, hvorpå de modtager Kristi sande legeme og blod. Det er den sidste opfattelse, man sædvanligvis benævner »manducatio indignorum«, de uværdiges spise, og hvori man traditionelt ser en understregning af realpræsensen, af Kristi virkelige nærvær i nadveren. I sin personlige påtegning under tavlen tilslutter Niels Hemmingsen sig *udtrykkeligt* den sidst refererede opfattelse, selv om han ikke nævner manducatio indignorum eller overhovedet gentager tavlens formuleringer. Problemet er nu, at den ikke navnfæstede opfattelse efter mange forskeres mening er den, Niels Hemmingsen iøvrigt fremfører – først i sin dogmatiske håndbog *Enchiridion*, som udkom næsten samtidig med tavlen i 1557 (og iøvrigt

oplevede mange optryk) og senere endnu tydeligere i hans andet store dogmatiske arbejde, den nævnte *Syntagma* fra 1574 (der ligeledes blev genoptrykt, omend ikke nær så mange gange som *Enchiridion*). Det ser altså ud, som om Niels Hemmingsen samtidig afviser og tilslutter sig to forskellige opfattelser af Kristi nærvær i nadveren: en, som hævder manducatio indignorum og en, som ikke gør det – og den sidste synes at være den, han egentlig gik ind for.

Men hvilken nadverlære sigtes der så til med den ikke navnfæstede opfattelse? Der er bred enighed i forskningen om, at Niels Hemmingsen må have tænkt på den calviniske. Men det forekommer mig meget mere oplagt, tavlens anledning taget i betragtning, at *det er Hardenbergs synspunkter, der gengives*. Ganske vist har nyere forskning hævdet, at Hardenbergs nadverlære snarere var »kryptozwingliansk« end calvinisk²⁶, men dels opfattede samtiden den faktisk som calvinisk²⁷, dels synes tavlen som sådan ellers kun at afvise nadveropfattelser, som hører til i reformationens første årtier, altså ikke helt aktuelle som Calvins.

Tilbage bliver så, at Hemmingsen vel ikke absolut afviser den hardenbergske (eller evt. calviniske) opfattelse, men dog udtrykkeligt tilslutter sig en anden, mere luthersk, som han i sit øvrige forfatterskab ikke synes at hyldes. Man kan selvfølgelig give sig til at moralisere over Niels Hemmingsens opportunisme – og det har mange gjort (mest bastant Munch Madsen, som ligefrem finder Hemmingsens skrifter præget af »underfundighed« og »fordægtighed«). Men for det første er det ikke sikkert, at samtiden overhovedet har kunnet opfatte ham som opportunist. Vilkårene i et feudalt samfund var nu engang sådan, at man var nødt til at give fyrsten ret, selv om man måske personligt havde en anden opfattelse. Et eksempel herpå afgiver de føromtalte kursachsiske teologer, som i 1572 under kurfyrsteligt pres fordømte de pfalziske teologers nadverlære, men *samtidigt* i breve til dem tilbagekaldte fordømmelsen²⁸. At stå på sin egen opfattelse kostede i bedste fald levebrødet, i værste hovedet! Der var ikke noget, som hed

[26] Jørgen Moltmann, *Christoph Pezel und der Calvinismus in Bremen*, Bremen 1958, s. 19. Wilhelm Neuser, *Hardenberg und Melancthon, Jahrbuch der Gesellschaft für niedersächsische Kirchengeschichte*, 65, Bd. 1967, s. 142-186 karakteriserer ham derimod som Melancthon-elev, jvnf. s. 148. Iøvrigt hører Neuser til dem, som ikke udtaler sig om, hvem den ikke navnfæstede opfattelse i tavlen gælder, note 197: »Wer ist gemeint?«

[27] Martin Schwarz Lausten, *anf. værk*, s. 255 og 338.

[28] Jvnf. Moltmann, *anf. værk*, s. 64.

ventepenge eller offentlig understøttelse i hine tider. Man var helt afhængig af feudalherren, in casu af fyrsten. Men for det andet er det måske endda tvivlsomt, om Niels Hemmingsen selv kunne se nogen egentlig uoverensstemmelse mellem »den almindelige kirkes« nadverlære i »tavlen« og hans egen samtidige og senere. Der er faktisk en betydelig kontinuitet i hans mange, mange forskellige redegørelser for »den hellige nadver«. Man kan f.eks. prøve at lægge »tavlen« og »Enchiridions« locus om nadveren ved siden af hinanden: der er ganske tydeligt tale om den samme text. »Enchiridion« er, ligesom de fleste af Hemmingsens skrifter, udsprunget af undervisningen, og det fremgår af fortalen, som er dateret 1. oktober 1557, at den har været i omløb i håndskrevne eksemplarer, og at det bl. a. netop er af den grund, han har taget sig for at lade den trykke.

Sandsynligvis har Niels Hemmingsen, da han fik besked på at fremstille en officiel erklæring om nadveren, grebet sine notater og blot tilføjet det, som dér manglede, nemlig en explicit fordømmelse af en række kætterske meninger samt en speciel udtalelse om Hardenberg, over for hvem den mundtlige nadvernydelse fremhævedes. I sagen er der ingen forskel mellem de to tekster. Men der er heller ikke saglig forskel mellem fremstillingen i »Syntagma« og de to tekster eller overhovedet nogen af de øvrige redegørelser. Pointen er nemlig, at *Hemmingsen opererer med en tredobbelt nadvernydelse*:

1. Den *åndelige* (eller usynlige), som naturligvis kun bliver de troende til del.
2. Den *sakramentale*, som er den synlige, og som hyklerne eller de uværdige også får del i, og endelig
3. den *kødelige* eller kapernaitiske, som han bestemt afviser.

Det er vigtigt at være opmærksom på den *sakramentale* nydelse, som i »Enchiridion« begrundes med, at der tillægges nadverelementerne en særlig »sacramentalis prædicatio«: mens subjektets natur forbliver – in casu forbliver brødet brød og vinen vin – så tros det, at prædikatets usynlige sandhed (altså Kristi legeme og blod) er til stede sammen med subjektet. Konsekvensen bliver, at både de troende og hyklerne spiser Kristi sande legeme og blod i nadveren – men for hyklerne er nydelsen *kun* sakramental, altså udvendig, og bliver dem til dom. For de troende er den både indvendig (i troen) og udvendig (med munden). I ingen af tilfældene er der tale om, at man på en fysisk og naturlig måde – ved en »manducatio carnalis« – æder Kristi legeme og blod.

Der er ingen tvivl om, at Niels Hemmingsen i løbet af forhandlingerne med sine professorkolleger blev tvunget til at gøre indrømmelser og også

til at modsige sig selv. Men det er lige så klart, at han principielt havde ret, når han bestandigt slog på at han altid havde lært på samme måde om nadveren. Selv den overraskende påstand om, at han med de uværdigt nydende tænker på de svage i troen, findes explicit i den omfattende redegørelse for nadveren i *kommentaren til Romerbrevet* fra 1562²⁹.

Man kan i moderne perspektiv indrangere Hemmingsens nadverlære som calvinisk³⁰, men det er vel mere historisk korrekt, at Hemmingsen, den gang han skrev »tavlen« eller lod »Enchiridion« trykke, ikke havde nogen fornemmelse af, at det ikke netop skulle være den almindelige kirkes opfattelse, han fremsatte – den, som var kommet til ny ære og værdighed med »Confessio Augustana«. Og hvis man iøvrigt undersøger reformationstidens nadveropfattelser, vil man ikke have besvær med at finde paralleller. Spørgsmålet er, hvor stor afstand der reelt er mellem Niels Hemmingsen og Hardenberg, begge gamle elever af Melanchthon og begge afgjorte modstandere af ubikvitetslæren? Men hvis Hemmingsen f. eks. har bygget sin karakteristik af Hardenberg på dennes »Sententia Coena« eller en tilsvarende text³¹, kan man give ham ret i, at dér i hvert fald kun tales om en nærværelse for de troende og det ovenikøbet med explicit afvisning af, at de med munden skulle få andet end brød. En lidt mere uvenlig fortolkning ville være, at Niels Hemmingsen havde måttet anstrenge sig for at grave i det mindste et enkelt punkt frem, hvor han ikke var enig med Hardenberg. Og det kunne jo så være i spørgsmålet om manducatio sacramentalis!

Konklusionen på denne korte redegørelse for en gammel diskussion måda blive følgende: På den ene side adskilte Niels Hemmingsens nadverlære sig på *dette* tidspunkt ikke fra, hvad man iøvrigt kunne møde her i landet. Det blev også fremhævet af hans kollega Jakob Madsen under konsistorieforhandlingerne i 1576. På den anden side var det korrekt ud fra en mere og mere udspicificeret konfessionel målestok at suspendere Niels Hemmingsen. Hans nadverlære *var* calviniserende, selv om det nok først efterhånden er gået op for ham selv. Det var jo også gode politiske grunde til at suspendere ham, som vi har set. Og i et videre perspektiv, som jeg skal komme tilbage til i afsnit 8, rummede

[29] Anf. udgave (se note 23), s. 220.

[30] Den er i hvert fald i fuldstændig overensstemmelse med den tidligere calviniske ortodoksi, jvnf. Heppe, *Die Dogmatik der evangelisch-reformierten Kirche*, 2. udg. Neukirchen 1958, s. 504.

[31] »Sententia« trykt i *Dänische Bibliothec V*, København og Leipzig 1744, s. 226f.

Niels Hemmingsens nadverlære konsekvenser, som ikke var forenelige med den feudale ideologi.

Efter denne afstikker til dogmehistorien vil jeg i det følgende afsnit vende tilbage til mit udgangspunkt og beskrive nogle aspekter af forfatterskabet, som passende kan kaldes for socialtiske, og hvori Niels Hemmingsens sociale funktioner træder mere eller mindre tydeligt frem. Niels Hemmingsen har skrevet meget om trolddom, en del om rente og allermest om ægteskabet. Jeg vil først betragte de tre emner i den nævnte rækkefølge og derefter se på hans opfattelse af øvrighed og ejendom (rigdom).

3. Om trolddom

Troldom – eller som det hedder i samtiden: den magiske kunst (*ars magica*) – fik ikke nogen særskilt behandling i »Enchiridion«, Men efterhånden kom emnet til at beskæftige ham. I sin udlægning af Johannesevangeliets kap. 1, *Historia Jesu Christi*, København 1562, Indføjer han temmelig brat et »Locus de maleficiis et incantationibus«³². Udgangspunktet er et spørgsmål, som er blevet stillet ham »af en berømt og fornem mand« – præcis den samme begrundelse, hvormed han i sin udlægning af *Jakobsbrevet* indføjer et stykke om rente mv. på Johan Friis' opfordring. Måske kan man slutte, at den berømte og fornemme mand har været Johan Friis, hvis ønsker Niels Hemmingsen har været lydhør over for: også skriftet *De regeneratione spirituali*, København 1558 er udsprunget af et spørgsmål fra Johan Friis³³. Spørgsmålet i »Historia Jesu Christi« lyder:

»Om troldmænd, d.v.s. mennesker, som med fremsigelse af ord eller med tegn, enten billeder eller andre ting, som på overtroisk vis anvendes til dette formål, menes at gavne eller skade andre, eller om folk, som med trolddomskunst (*ars magica*) iværksætter et eller andet, om de skal tåles i det kristne samfund eller ej?« (col. 1286).

Spørgsmålets baggrund er denne: ligesom ægteskabssager og sager om rente havde trolddomssager hidtil hørt ind under den gejstlige jurisdiktion (eller i hvert fald *også* under denne). Ifølge den kanoniske ret var trolddomsudøvelse kætteri og blev straffet som sådan, d. v. s.

[32] Jeg benytter udgaven i *Opusc. theol.*, hvor det pågældende locus står col. 1286-1292

[33] Johan Friis vil have at vide, om der findes en måde at lære det rå folk om de gode gerninger på – forordet bl. 8 r-v.

med bålet³⁴. Men med reformationen faldt naturligvis den kanoniske rets kætterbestemmelser bort – og hvad så: kan troldkarle og troldkvinder så regnes blandt de kristne? Hvordan skal man overhovedet forholde sig til dem? Ved hvilke instanser skal de dømmes, hvis de skal dømmes? Og hvor går grænsen mellem *ars magica* og mere respektable eller kristne kunster?

Som man kunne vente besvarede Niels Hemmingsen i 1562 det stillede spørgsmål med et afgjort nej:

»Hvad, spørger jeg, er mere uværdigt end i kirkens forsamling og i menneskers selskab at tåle den, som med magisk overtro viser, at han er Guds fjende?« (col. 1290).

Derfor er det også øvrighedens klare pligt, som det fremgår både af »kejserloven«³⁵ og gældende dansk ret, at straffe trolddom på livet (col. 1291). Dog tilføjer Niels Hemmingsen den advarsel, at øvrigheden skal se sig godt for, så den ikke kommer til at udgyde uskyldigt blod (ibid.).

Senere tager Niels Hemmingsen i stor udførlighed problemet op i disputatser³⁶, som han i *Syntagma* anbringer under udlægningen af det tredje bud: »Du må ikke tage Guds navn forfængeligt«³⁷. Men den fyldigste og mest udførlige gennemgang af emnet giver han i skriftet *Admonitio de superstitionibus magicis vitandis*, København 1575, som oplevede en tysk oversættelse i 1586, et genoptryk i *Opuscula theologica* (som jeg her benytter) foruden en dansk oversættelse i flere udgaver. Forordet til skriftet er bemærkelsesværdigt ved i al ubestemthed at være rettet til den fromme læser, som får at vide, at Guds ord skal være rettesnor, men at djævelen altid søger at bringe os på afveje og i dette – ikke særligt vanskelige job – har han hjælp af 5 slags mennesker: tyranner, epicuræere, forbrydere, hyklere og – troldmænd og deres disciple. Den konkrete anledning til at udsende skriftet, fortæller

[34] Jvnf. hertil Troels Dahlerup, *Bidrag til Rentespørgsmålets Historie i dansk Senmiddelalder i Festskrift til Astrid Friis*, København 1963, s. 50. *Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder* bd. XVIII, København 1974, art. »Trolddom«, især sp. 661ff. Se også C. T. Engelstoft, *Om den geistlige Rettergang i den danske Statskirke efter Reformationen i Nyt theologisk Tidsskrift*, København 1859, s. 322. Engelstoft drøfter dog kun rettergang mod gejstlige personer.

[35] Formentlig = »Layenspiegel« eller »Kejserretten«, en populær lovsamling trykt i 1509, jvnf. Troels Dahlerup ibid. og henvisningen i note 13.

[36] Laurits Nielsens bibliografi nr. 752 og 791.

[37] NB: reformert tælling! Se her afsnit 8 s. f.

Hemmingsen, har været nogle begivenheder i København, som han dog af hensyn til de implicerede ikke vil omtale nærmere³⁸.

På grundlag af de forrige redegørelser og disputater fremstiller Niels Hemmingsen så sagen. Trolddom eller »magisk overtro« (magica superstitio) defineres som »alt, hvad der kommer af djævelen gennem et menneske med ord, tegn, figurer, billeder, og hvadenten der er indgået en udtrykkelig pagt med djævelen eller ej« (col. 904). Som en god teolog må Niels Hemmingsen naturligvis finde en nærmere rubricering i skriften, og han vælger et af den gejstlige middelalderlovgivnings klassiske steder³⁹: Deuteronomium 18, 10-12, som i den nugældende autoriserede oversættelse lyder:

»Der må ingen findes hos dig... som driver spådomskunst, tager varsler, er sandsiger eller øver trolddom, ingen, som foretager besværgelser eller gør spørgsmål til genfærd og sandsigeånder og henvender sig til de døde«.

Inden Niels Hemmingsen giver sig til at applicere dette skriftsted, må han dog først opstille og besvare 5 spørgsmål:

1. Om ars magica er opfundet af mennesker eller af djævelen? Hemmingsen svarer med henvisning til et middelalderligt værk om verdens historie fra begyndelsen til enden, Methodius' *Revelationes*, at trolddomskunsten begyndte år 340, og selvfølgelig stod djævelen bag. Ligesom Gud bruger djævelen nemlig ord, sakramenter og ånd.
2. Kan de, som forstår sig på ars magica, virkelig udrette noget? Svaret er ja – for ellers ville Gud ikke have udstedt sine forbud. Men magt til at virke gennem trolddom stammer naturligvis fra djævelen.
3. Spørgsmålet om, hvorvidt det er tilladt ved trolddomskunster at helbrede sygdom, der er fremkaldt af trolddomskunst, fører ud i en lang diskussion af, hvad lov er, fordi »kejser Konstantins lov«⁴⁰ har besvaret spørgsmålet bekræftende, og Niels Hemmingsen må lige så klart svare nej. Diskussionen er interessant, for så vidt som Niels Hemmingsen nødes til at hævde retten til at nægte lydighed mod love, som både er uretfærdige og ufromme (iniquiae et impiæ). Og en sådan lov var just kejser Konstantins. – De videre konsekvenser af udførelserne er naturligvis en vis, omend ikke særlig klart defineret modstandsret, som

[38] H. F. Rørdam fortæller udførligt om begivenhederne (hvis det er dem!) i *Kjøbenhavns Universitets Historie II*, s. 160ff.

[39] *Kulturhistorisk Leksikon* anf. bind sp. 662.

[40] Se note 35.

her antydes i meget diskrete vendinger (alle eksempler er bibelske, henholdsvis refererer til den pavelige lovgivning⁴¹).

4. Det fjerde spørgsmål drejer sig om, hvorvidt de kan undskyldes, som søger troldmænds eller troldkvinders eller kloge koners hjælp – og svaret er igen: nej!

5. Endelig drøftes, hvorfor Gud tillader, at hans navn profaneres af *ars magica* – og svaret går sammenfattende ud på, at det tillades til hans ære, fordi forførelse ved trolddom for de vantro er en fortjent straf og for de troende en nødvendig prøvelse.

Med besvarelsen af disse 5 spørgsmål har Niels Hemmingsen tydeligt vist, at han ikke er i tvivl om, at der står realiteter bag, når *ars magica* bedrives. Men lige så klart har han taget afstand fra enhver form for trolddom, som han så i det følgende opregner i detaljer og illustrerer med adskillige gode historier. I overensstemmelse med Deut. 18, 10–12 begynder han med spådomskunst (*divinatio magica*), som defineres således:

»Spådomskunst vil sige, at man uden guddommelig åbenbaring og uden naturlige årsager enten forsker i skjulte ting eller i de fremtidige under anvendelse af bestemte trylleformler og visse ceremonier« (col. 925).

Men Niels Hemmingsen gør straks opmærksom på, at når han siger »uden naturlige årsager«, så er det for ikke at lægge sig ud med *astrologien*, som er en anerkendt kunst, når blot den holder sig inden for sine grænser, d.v.s. inden for rammerne af den fysiske nødvendighed. Som eksempler anfører han, at Peder Palladius, »i berømt erindring«, på grundlag af mange års erfaring var i stand til ud fra en sygdoms legemlige placering at forudsige, fra hvilket verdenshjørne uvejret ville komme – åbenbart en særlig raffineret udgave af den evne til at forudsige uvejr ud fra legemlige lidelser, som Niels Hemmingsen selv erklærer sig i besiddelse af (col. 926)! I denne forbindelse kan det nævnes, at Hemmingsen i et brev til Henrik Rantzau fra 1593 indrømmer, at han ikke har megen forstand på astrologi. Men han tror på, at alle begivenheder har deres årsager, nødvendige eller tilfældige, og at de særligt kyndige ud af naturens bog kan aflæse fremtidige begivenheder, som Gud selv har skrevet i den som på en tavle⁴².

Niels Hemmingsen opdeler dernæst spådomskunsten i under-

[41] Jvnf. en ganske analog diskussion i *De lege naturæ* fra 1562, refereret af Knud Fabricius, *Kongeloven*, København 1920, s. 74f. Se iøvrigt videre nedenfor i afsnit 6.

[42] Brevet trykt i *Kirkehist. Saml.* V, 3, s. 569-71.

afdelinger: der kan spås ved drømme, ved forskellige slags tilfældige træf (sortes) – som når Augustin beretter, at han regnede det for et dårligt varsel, hvis han fik venstre sko på højre fod, eller når man »endnu« regner det for et godt varsel, hvis der spildes vin ved måltidets begyndelse, men for et dårligt, hvis der spildes salt (col. 930).

Som en tredie underafdeling nævner Niels Hemmingsen spådomskunst ved hjælp af tegn, »som nogen regner til de tilfældige træf, men jeg sætter tegnene særskilt, for at jeg tydeligere kan skelne mellem det, som er djævelens åbenlyse gerninger og det, som på overtroisk vis tillægges skæbnen« (col. 931). Det drejer sig om at læse i indvolde, krystaller, vand, ild o.s.v. – men Hemmingsen anfører også eksempler på afgørelse af skyldsspørgsmål ved jernbyrd, ved at lade den mistænkte holde hånden i kogende vand (uden at komme noget til, hvis han er uskyldig) o. l. Al den slags afviser han lige som den fjerde underafdeling: spådomskunst ved hjælp af orakler, røster fra graven o.s.v.

I det følgende redegør Niels Hemmingsen for yderligere kategorier: blændværk, om at tage varsler af fugles flugt, om trolddom »mere specielt« (hvortil bl.a. hører den kunst at lave dukker, som forestiller den, man vil gøre fortræd, og så tilføje dukken en eller anden skade, som formodes også t ville ramme ens fjende), om besværgelser, om »specialmagi« (herunder om at bruge formelen »Balthasar, Melchior og Caspar« mod epilepsi!) – og han er så klar til konklusionen, som falder i 3 dele:

1. *Den enkelte* skal vide, at ingen kan skades af troldmænd eller djævel ud over den brøde, som Gud straffer. Derfor skal man – selv om ingen naturligvis kan undgå arvesynden – dog arbejde så ihærdigt som muligt på at undgå synd, bede inderligt til Gud mod djævelen og hans hjælpere og så endelig tro fast på, at den kommende herlighed langt vil overgå det nuværende livs trængsler.
2. *Evangeliets tjenere* skal optræde strengt og fordømme al trolldoms-kunst som synd og iøvrigt formane til bod. Hvis nogen forhærder sig, skal han bandlyses.
3. Endelig drøftes *øvrighedens* optræden over for trolddom (col. 946–948). Niels Hemmingsen indskærper for det første, at øvrigheden er vogter af begge lovens tavler og derfor også må tage sig af at dømme i trolldomssager, selv om der i dette rige ikke er udgået nogen lov om disse ting. Et sigte med hele skriftet er åbenbart at fremkalde en sådan lovgivning – men Niels Hemmingsen fik ikke held med sig. – Dernæst går han over til en mere principiel drøftelse af, hvordan en dommer skal

virke. Det punkt han navnlig tager op, drejer sig om forskellige typer af anklager: når det offentlige rygte anklager, og når »sædelighedsinspektørerne« (censorens morum) anklager, og når private anklager. Ved den første type anklage skal den kristne dommer være som en god paterfamilias, der naturligvis undersøger rygter om familiemedlemmer for at fjerne eventuel forargelse fra sit hus. De to andre typer anklager skal blot behandles efter loven, efter at begge parter er blevet hørt – en bestemmelse, som i hvert fald indebærer, at den anklagede får lov at forsvare sig. – Niels Hemmingsen drøfter så, hvordan en dommer efter hans mening skal være: vis, god kløgtig, magtfuld og gudfrygtig, d.v.s. tro, at han er Guds tjener og derfor ikke fælder sin egen dom, men Guds⁴³. Endelig fører det sidste ham til at spørge, om øvrigheden har ret til at skåne en åbenbar lovovertræder. Hvis man kan bevare »lovens vilje«, som er »det menneskelige samfunds fromme bevarelse«, er det tilladt at skåne ham. Denne tilladelse gælder dog kun for den højeste ret, ikke for de underordnede domstole.

Mit korte referat af Niels Hemmingsens skrift om trolddomskunst viser, at han deler og viderefører kirkerettens syn – og fortæller selvfølgelig en hel del om ars magicas omfang og udbredelse i datiden. Mere bemærkelsesværdigt er det, at han så stærkt appellerer til den verdslige øvrighed om at skride ind over for ars magica⁴⁴. Den diskrete henvisning til dædelighedsinspektørerne, en instans som vi kender fra Calvins Gene`ve, viser imidlertid, at han kun forestiller sig, at den verdslige magt skal fuldbyrde og udføre kirkens egne afgørelser. Og »kirke« vil i dette tilfælde sige præsterne og repræsentanter for menigheden. »Kirken« består nemlig ikke blot af læren, sakramenterne og ceremonierne (jvnf. CA VI), men også af *disciplina*⁴⁵. Disciplinen består igen af to dele, af »instructio« og »correctio«. Definitionen lyder:

»Belæringen sker i form af bud, hvoraf nogle belærer forstanden, bremser lidenskaberne og regerer viljerne, andre styrer tungen, gesterne og gerningerne. Tilrettevisningen er en tugtelse, som sker

[43] Niels Hemmingsen beskriver ofte dommerens nødvendige kvalifikationer med henvisninger til GT, f.eks. til Exodus kap. 18.

[44] Man kan notere, at Kalundborgrecessen 1576 stk. 8 indeholder en bestemmelse om, at der i trolddomssager skal appelleres fra kirkenævnet – en slags nævninge-institution – til Landstinget: *Corpus Constitutionum Danicæ* v. Secher bd. 2, København 1889ff., s. 33. Se også J. C. Jacobsen, *Danske Domme i Trolddomssager*, København 1966.

[45] Fra *Antichristomachia* (jvnf. note 1), her citeret efter *Opusc. theol.* col. 651.

gennem kirkens styre, (gubernatores), d.v.s. gennem sognebørnene og andre alvorlige mænd, som har fået denne omsorg overdraget«⁴⁶.

»Correctio« skal altså efter Niels Hemmingsens mening overdrages til et »senatus ecclesiasticus«. Og gang på gang sukker han længselsfuldt efter en sådan institution. F.eks. skriver han i *Pastor*:

»Jeg for min del tilstår, at jeg ønsker et ordinært senat, som skulle have opsyn med sæderne (censura morum), men det kan jeg næppe håbe på i denne kirkens larm og øje alderdom«⁴⁷.

Forbilledet for dette senat er tydeligvis konsistoriet i Genève⁴⁸, men med én væsentlig forskel, som jeg skal vende tilbage til (s. 55): præsterne er øjensynligt ikke tænkt som medlemmer af senatet, selv om de naturligvis arbejder sammen med det⁴⁹. – Hos dette senat ligger da også opsynet med, at menigheden ikke hengiver sig til ars magica, der for Hemmingsen som for den katolske middelalder var et oprør mod Gud. Men Hemmingsen har endnu en begrundelse for at afvise trolddom, nemlig at den – i modsætning til astrologien – ikke holder sig inden for naturens grænser. Altså i virkeligheden et ganske rationalistisk synspunkt, som ikke kan have båret meget ved til tidens hexebål, men som peger frem mod erfaringsvidenskabernes gennembrud og i det hele taget mod en moderne tænkemåde.

Et udtryk for Niels Hemmingsens i grunden temeligt rationalistiske holdning til disse sager har man i hans behandling af *exorcismen*: djævlueddrivelsen ved dåben. Ivar Bertelsen, sognepræst i Stege og tidligere professor i teologi, havde i 1567 på egen hånd afskaffet exorcismen med den hovedbegrundelse, at den er en menneskelig tradition, og iøvrigt forudsætter den en urimelig »åndelig besættelse« hos børnene. Bertelsen blev afsat og holdt i fangenskab i Sorø, hvorfra han i en supplik, fremført af en ven, påberåbte sig, at Niels Hemmingsen

[46] Anf. værk col. 670.

[47] Efter udgaven København 1562, s. 301.

[48] Se videre her afsnit 5. Paullis henvisninger til de tyske konsistorier, anf. værk s. 89, er misvisende. Disse bestod af teologer og jurister og ikke af menige sognebørn!

[49] *Enarratio XXI psalmorum Davidis*, Genève 1562, p. 388f. – citeret hos Paulli, anf. værk s. 90f. Det kirkelige senat »er tilforordnet (adjunctus) præsterne i den hensigt, at det med sin myndighed og indsigt skal lede alt. Dersom nogen efter at være blevet advaret gør hårdnakket modstand, udelukkes han ifølge rådets dom fra altergangen, idet præsten offentliggør dommen« (min understregning).

havde lært som han i *Enchiridion*. Og faktisk læser man i »Enchiridion« (som Bertelsen iøvrigt ledsagede med et hyldestdigt til Niels Hemmingsen) i afsnittet om dåbshandlingen:

»Da denne handling repræsenterer selve den hellige treenigheds hemmelige handling med det menneske, som døbes, bør den med rette udføres med den største ærbødighed og ærefrygt uden de unyttige ting, som papisterne har lagt til, nemlig hellig salve, spyt, exorcisme af vandet, besværgelse af Satan, som altsammen på en vis måde besudler denne guddommelige handling«⁵⁰.

Hemmingsen skrev imidlertid den 16.3.1568 vredt til Ivar Bertelsen, at han i *Pastor* havde lært, at det ikke er den enkelte præsts sag at forandre kirkeskikkene, og at han ikke havde forkastet exorcismen, som den praktiseres her i landet. Exorcismen viser forskellen på nåden og naturen.

Hemmingsen tog øjensynligt anledning af diskussionen med Bertelsen til at disputere om emnet: besværgelser. Og i hans *Assertiones contra magicam incantationem* fra 1569 kan vi læse, at han kun godkender exorcismen med den symbolske betydning, at den viser menneskets »conditio« uden for nåden og under nåden – iøvrigt et standpunkt, der svarer til en moderne teologisk udlægning af exorcismens betydning⁵¹. Men han afviser på det bestemteste, at djævlens skulle bo i kristne forældres børn. De pågældende teser indgik uændret i udlægningen af 3. bud i *Syntagma* under rubrikken »magia«⁵² og må betragtes som Niels Hemmingsens endelige opfattelse.

Også i denne sag viste Niels Hemmingsen sig som på én gang en trofast støtte for magthaverne, som nu engang med ordinansen af 1539 og alterbogen af 1556 havde godkendt exorcismen – og som et godt stykke af en rationalist, der i virkeligheden kun kan tillægge exorcismen en rent symbolsk betydning. At Bertelsen faktisk kunne tillade sig at påberåbe sig Niels Hemmingsen fremgår nemlig af slutningen af den førnævnte »Locus de maleficiis et incantationibus«, hvor Hemmingsen erklærer med temmelig rene ord, at det er trolddom, hvis nogen tror, at han ved hjælp af bestemte ord sammen med visse tegn og ceremonier kan jage en dæmon på flugt. »Bogstaven ihjelslår, men ånden levendegør«, siger Neils Hemmingsen med henvisning til 2. Kor. 3,6

[50] *Opusc. theol.* col. 451. Jvnf. *Dänische Bibliothec* IV. København og Leipzig 1743, s. 10. Remsens gentages iøvrigt i *Confessio et ordinatio ecclesiarum danicarum* v. Kornerup, s. 55.

[51] *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, 3. udg. bd. II, sp. 834.

[52] *Opusc. theol.* col. 869.

(anf. værk col. 1291). Det er iøvrigt værd at bide mærke i, at i efter-reformatorisk tid var forkastelse af exorcismen et sikkert kendetegn på kryptocalvinisme⁵³.

4. Om rente

Det andet af de punkter, hvor kirkerettens forsvinden efterlod et tomrum var i spørgsmål om åger eller *rente*. Naturligvis har man altid taget rente, men kirkens stilling har lige så klart været negativ: rentetagning er synd (derfor skelnes endnu ikke mellem åger og rente, begge dele hedder »usura«), og når den tillades efter verdslig lov skyldes det udelukkende, at menneskene ikke er så gode, som de burde være⁵⁴. Som bekendt fulgte den lutherske reformation den traditionelle kirkelige opfattelse. Det gælder også herhjemme: Kirkeordinansen sætter ågerkarle i klasse med åbenbart bandlyste ganske som i middelalderens synodalstatutter⁵⁵. Derimod stillede calvinismen og Calvin selv sig principielt mere positivt:

»The significant feature in his (Calvins) discussion of the subject is that he assumes credit to be a normal and inevitable incident in the life of society. He therefore dismisses the often – quoted passages from the Old Testament and the Fathers as irrelevant, because designed for conditions which no longer exist, argues that the payment of interest for capital is as resonable as the payment of rent for land, and throws on the conscience of the individual of seeing that it does not exceed the amount dictated by natural justice and the golden rule«⁵⁶.

Som vi skal se, svinger Niels Hemmingsen i denne sag usikkert mellem den lutherske og den calvinske opfattelse. Da han i 1557 udsendte *Enchiridion*, måtte han naturligt tage spørgsmålet, om det er

[53] Jvnf. Bjørn Kornerup, *Biskop Hans Poulsen Resen I*, København 1928, hvor der s. 273 findes en kort gennemgang af Bertelsen (Bartholin)-sagen. Aktstykkerne til denne og andre exorcismestridigheder er trykt i *Dänische Bibliothec IV*, København–Leipzig 1743, s. 1-140. En moderne – meget unøjagtig – fremstilling i J. C. Jacobsen, *Djævlbesværgelse. Træk af Exorcismens Historie*, København 1972, s. 130f.

[54] Thomas Aquinas, *Summæ Theologicæ*, secunda secundæ, quæst. LXXVIII, I, 7. Jvnf. Tawney, anf. værk, chapter I, II, »The Sin of Avarice«.

[55] Troels Dahlerup, anf. art., s. 50.

[56] Tawney, anf. værk, s. 116. W. Elert, *Morphologie des Luthertums II*, genoptrykt München 1958, s. 480ff. lægger megen vægt på, at Luther ikke ubetinget forkaster rentetagning – ud fra den synsvinkel, at han skam ikke var nogen økonomisk bagstræber!.

tilladt at tage rente, op i 4. afsnit, hvor han generelt behandler denne verdens affærer ud fra en reformatorisk synsvinkel – og til afløsning af den gamle gejstlige lovgivning. Spørgsmålet falder i Niels Hemmingsens behandling ind under »contractus« – og besvares ganske explicit: »Rente kan aldrig undskyldes« (col. 488). Niels Hemmingsen påberåber sig her Ambrosius og Aristoteles. Sidstnævnte citeres for udsagnet »rente er imod naturen« – som iøvrigt også bruges af Thomas. Men modsat Thomas kan Niels Hemmingsen i dette stykke ikke godtage nogen verdslig indrømmelse til menneskenes ondskab:

»Guds lov bør være reglen, som lærer os, at rentetageres sjæl er tyvagtig, og viser, at den er uden kærlighed til næsten. Altså gælder ingen menneskelig undskyldning her« (coil. 488).

Det eneste Niels Hemmingsen, med Melanchthon, kan gå med til, er, at den, som tvinges til at betale renter, ikke synder!

Med denne opfattelse af rente-problematikken stod Niels Hemmingsen nu ikke så længe, som man måske skulle tro. Ganske vist havde regeringen udstedt en forordning i 1547, som fastsatte en generel rentesats i riget på 6¼%, men det var sket med den største tøven⁵⁷. Og i 1553 havde Peder Palladius udsendt en sammenstilling af de (nedenfor nævnte) steder fra skriften, som forbyder rente (eller åger), og i meget skarpe vendinger fordømt rentetagning⁵⁸. Christian III følte sig i høj grad besværet af problemet og rettede forespørgsler både til Melanchthon og til den tyske jurist Hieronymus Schürff i den anledning⁵⁹. Imidlertid var det altså officielt tilladt at tage rente allerede 10 år før, Niels Hemmingsen underskrev fortalen til *Enchiridion*. Og i samme år, 1557, kom en ny kongelig forordning, som fastsatte rentefoden til 5%. Det er da også indlysende, at den teologisk-lutherske position var uholdbar i en tid, hvor pengeøkonomien gjorde sig mere og mere gældende i takt med byernes vækst og handelskapitalens udvikling.

Niels Hemmingsen var altså nødt til at ændre signaler, hvis han – som han plejede – ville udfylde sin rolle som teologisk professor ved universitetet og dermed som rådgiver for regeringsmagten. Anledningen fik han ca. 6 år senere. Da han udsendte sin *kommentar til Jakobsbrevet*, hvis fortale er dateret 21. marts 1563, indføjede han i sin

[57] Troels Dahlerup, anf. art. s. 52.

[58] Optrykt i Wolmer Clemmensen, *De religiøse systemers indflydelse på de erhvervsetiske princippers udvikling i Danmark*, København 1940, s. 124ff.

[59] Clemmensen, anf. værk, s. 126ff. Martin Schwarz Lausten, anf. værk, s. 334.

udlægning af kap. 5 en længere redegørelse »om rigdom og kontrakter« (de divitiis et contractibus), og inden i denne igen diskuterede han rentespørgsmålet udførligt – atter på foranledning af kansler Johan Friis⁶⁰.

Niels Hemmingsen definerer her rente som »skyld ud over hovedstolen (ultra sortem) p.g.a. et ydet lån« og erklærer i indledningen utvetydigt, at den er en last, fordi vi både af Guds lov og af naturloven er forpligtet til at låne vor næste (col. 957). Men derefter undersøger han problemet nærmere i 5 rubrikker:

1. *Forbud* mod rente: Aristoteles med flere citeres for, at rente er mod naturen. Skriften citeres, hvor hovedstederne er Exod. 22, Lev. 25, Deut. 23, Ezekiel 18 og psalme 15. Der henvises til den antikke historie og endelig til kirkelige forbud fra den kanoniske ret frem til Luther. Om årsagen til forbuddene konkluderer Niels Hemmingsen:

»at renten forbydes, for at næsten ikke skal skades, kærligheden mellem mennesker ødelægges, det menneskelige samfund forstyrres, og for at de private formuer ikke skal udtømmes til skade for familie og stat« (col. 959).

2. Derefter tager han fat på *straffene* – efter først at have fortalt en lille erindring fra sin barndom, da der kun fandtes to bekendte ågerkarle i landet, som begge – eller deres børn – fik en krank skæbne! Han kommer dog i virkeligheden kun til at tale om de gamle kirkelige straffe – udelukkelse fra nadveren og ikke-kirkelig begravelse – som

[60] Se slutningen af forordet til kommentaren, som er dediceret til Frants Brockenhus. Jeg benytter også her *Commentaria* etc. (se note 23), hvor hele redegørelsen står p. 951-975 og rentespørgsmålet behandles s. 957-972 (s. 967-69 yderligere et indskud om børneopdragelse!).

Iøvrigt anfører kataloget for British Museum en bog af den tyske teolog Philippus Caesar (Kaiser) med følgende titel: *A General Discourse against the Damnable Sect of Vsurers ...* (Translated by Thomas Rogers) Whereunto is annexed another godlie treatise concernyng the lawfull use of ritche. (Adapted by Thomas Rogers from N. Hemmingsen's Commentaries) 2 pt. Iohn Kyngston for Andrew Maunsell: London 1578. 4°. Oversætteren er den samme, som i 1579 udgav et udtog af Hemmingsens kommentar til Thessalonikerbrevene (jvnf. note 1), og som har oversat andre af Hemmingsens skrifter. Formodentlig drejer det sig her om en oversættelse af redegørelsen i *Jakobs-Kommentaren*.

Det skal endelig nævnes, at selv om publikationen af »Jakobs-kommentaren« gav Hemmingsen anledningen, var hans tilbagetog dog allerede indvarslet i *De lege naturae*, hvor han sondrer mellem generel og speciel nødvendighed og som eksempel anfører, at forbuddet mod rente kun er generelt nødvendigt. »In specie« er det tilladt at tage 5 % i rente (*Opusc. theol.* col. 312f.)!

han begge tilslutter sig fuldt ud, samtidig med at han blankt afviser dem, der hævder, at familien og staten ikke kan bestå uden renter.

3. Niels Hemmingsen undersøger så, om der skulle være nogen form for *rente, som ikke strider mod kærlighedsbuddet*. For at han kan besvare det spørgsmål, må han give sig til at tale om de forskellige grupper i samfundet (de variis hominum ordinibus). Og først er der de fattige og syge, af hvem man selvfølgelig ikke må forlange rente – og Niels Hemmingsen indlægger så her en længere exkurs om nødvendigheden af at give almisse, som han en halv snes år senere brugte igen i sin ligprædiken over Birgitte Gøie (se afsnit 7)! 3 foliosider længere fremme når han til den næste gruppe: håndværkerne og dem, som lever af deres hænders arbejde (artifices, et qui labore manuum suarum victum quaerunt) (col. 966). Også dem skal man give lån uden rente ifølge Kristi bud. Men Niels Hemmingsen benytter lejligheden til at bebrejde håndværkerne deres overdrevne drikkeri, deres usømmelige og luxuriøse påklædning og generelt deres dårlige arbejde! – Han går videre til bønderne, som ligeledes lever af deres hænders arbejde, og til hvem man heller ikke må låne noget mod rente. Den fjerde gruppe er de unge, og om dem gælder at de riges børn har man lov til at låne penge og forlange rente af. Her er der nemlig ikke tale om *pligt* til at låne, og derfor kan man tillade sig at kræve noget til gengæld for det, man yder – så at »æqualitas« (ækvivalensen) bevares⁶¹. I den mening ser Niels Hemmingsen da også Christians IIIs forordning om de 5% rente udstedt. Den, som holder sig til den, holder sig inden for det tilladelige.

Endelig behandler Niels Hemmingsen købmændene. Og han bliver her mere præcis: købmænd og købmænd er nemlig flere slags folk! Der er den købmand, som er tilfreds med sin beskedne forretning. Hvis han har brug for penge, skal man selvfølgelig låne dem til ham uden at kræve rente. Men den rige købmand, af ham kan man forlange rente efter den netop nævnte regel om »æqualitas«. Endvidere er det tilladt at låne en købmand og betinge sig en del af hans eventuelle gevinst til gengæld, blot man også tager en del af risikoen på sig. Ligeledes kan formyndere låne deres myndliges penge ud til 5%, for at arbejdet ikke skal blive spist op. Og endelig er det tilladt, at skyldneren dækker kreditorens eventuelle tab, hvis et lån f.eks. ikke er blevet tilbagebetalt til tiden. Det er heller ikke rente, siger Niels Hemmingsen – og mener her tydeligvis åger.

Med nogle advarsler mod havesyge og indskærpelse af kærligheds-

[61] Om æqualitas-begrebet, se Elert, anf. s. 472.

buddet (4. og 5. rubrik) slutter Niels Hemmingsen sin gennemgang af rente-problemet i 1563. Vi ser, at han har flyttet sig et betydeligt stykke fra det første standpunkt. Men igen ville det være forkert at give sig til at moralisere. Sagen var jo, at en vejledning som den i »Enchiridion« overhovedet ikke kunne tjene til vejledning. Med synspunkterne i »Jakobskommentaren« var han derimod i stand til at anvisse kansleren et sæt regler, som dels kunne bruges i praksis og dels være i overensstemmelse med den faktiske lovgivning og således bidrage til at understøtte og indskærpe den.

Niels Hemmingsen gik imidlertid endnu et skridt videre. I 1592 udkom han *Enarratio viginti et unius psalmorum* i Genève. Af fortalen fremgår, at skriftet består af forelæsninger, som han p.g.a. tidernes ugunst ikke kunne fuldføre. Formentlig er de altså blevet afbrudt ved suspensionen i 1579 og stammer fra dette eller de nærmest foregående år. Heri dukker renteproblematikken op under gennemgangen af salme 15, vers 5, som i den nu autoriserede oversættelse lyder:

(Herre, hvo kan gæste dit telt. . .

Den, som vandrer fuldkomment og øver ret. . .)

ej låner penge ud mod åger

og ej tager gave mod skyldfri«.

Niels Hemmingsen kommenterer, at her må man sejle mellem Scylla og Karybdis:

»Thi hvis du fordømmer al rente, lægger du en fælde for mange samvittigheder og ophæver handelen mellem folk. Men hvis du tillader en vis rente, vil den havesyge snart hævde, at en hvilken som helst rente er tilladt« (s. 396)

Efter en længere diskussion af forskellige former for lån, når Hemmingsen imidlertid frem til, at rentetagning *er* tilladt, for så vidt den gavner næsten! Hvor næstekærligheden i 1557 forbød rentetagning, kan den nu – godt 20 år senere – ligefrem tilskynde til den! Og Niels Hemmingsen opstiller sluttelig tre praktiske regler, som også går ud over positionen i 1563. Nu som før gælder, at den trængende skal man give uden at forlange noget til gengæld. Men den anden regel lyder:

»Du kan med god samvittighed låne penge til 5% rente i overensstemmelse med gældende lov her i landet til det menneske med beskeden formue, som ønsker vinding ved hjælp af dine penge og pønser på at forøge sine midler. Denne rente strider ikke mod billighed og kærlighed. Men, han handler mod billighed og kærlighed, som får gevinst ved hjælp af dine penge, og intet yder til gengæld for lånet, forudsat at han kan« (s. 406).

Her er sagen vendt på hovedet endnu en gang. Mens det i 1562 var en pligt at låne til købmanden i beskedne kår *uden* rente, så gøres det nu til en ganske ukontroversiel sag at tage rente af lånet (der er jo heller ikke tale om at skulle dele risikoen). Det er endog låntagerens pligt, fremgår det direkte, at betale rente til kreditor.

I forhold hertil er det mindre bemærkelsesværdigt, at Niels Hemmingsen i den tredje regel hævder forpligtelsen til at eftergive både lån og rente til den, som p.g.a. røveri har mistet de lånte penge. Men det er til gengæld sigende, at Niels Hemmingsen nu polemiserer mod den Aristoteles, som han i 1557 påberåbte sig. Rente er ikke mod naturen, for penge er overhovedet ikke en naturlig ting, men opfundet af mennesker. Derfor kan de bruges sådan, som mennesker finder det for godt. Og hvis lovene tillader en moderat rente, så tillader de også en moderat »rentemæssig« brug af pengene (s. 404)!

Men en sådan argumentation har Niels Hemmingsen faktisk opgivet det kanoniske og lutherske syn på rente. Ligesom Calvin accepterer han renten som et faktum i samfundets liv. Men i modsætning til Calvin overlader han det ikke til den enkelte selv at finde ud af, hvad der er en rimelig rente. Med støtte i forordningen i 1557, som er indiskutabel for ham, søger han bestandigt at formulere generelle regler for rentetagning. I ligprædikenen over Birgitte Gøje skelner han mellem at låne til den fattige og låne til den rige. Den fattige skal man låne uden at tænke på egen fordel. Den rige »maat du laane/saa at du oc søger din Fordel for din wmage«, hvilket så igen vil sige: låne til 5%⁶². Det er nok et spørgsmål, om denne regel har kunnet du til ret meget! I virkeligheden måtte teologerne med Niels Hemmingsen i spidsen nøjes med at udvikle distinktion mellem rente og åger: rente på mere end 5% er åger⁶³!

5. Om ægteskab

Mens hverken Niels Hemmingsens skrift om trolddomskunst eller diskussioner om rente satte sig lovgivningsmæssige spor, havde han betydeligt mere held med sig, når det gjaldt ægteskabssager. Som påvist af V. A. Secher må det betragtes som givet, at Niels Hemmingsen har konciperet Frederik II's *Ordinans om ægteskabssager af 19. juni 1582*,

[62] En Predicken/om it Christeligt leffnet/faaregiffuet vdi ... Fru Birgitte Gøyes Begræffuelse, København 1574, bl. G IV verso.

[63] Jvnf. henvisningerne hos Dahlerup, anf. art., note 21. Ifølge Clemmensen, anf. værk, s. 123 har forordningen af 1547 for første gang skelnet mellem rentetagning og åger.

og i det mindste ét af hans skrifter, bogen *Libellus de conjugio, repudio et divortio*, har været blandt forlæggene⁶⁴. Ganske vist var Niels Hemmingsen, da ordinansen udkom, for længst suspenderet, men kommissionen, der skulle udarbejde konceptet til ordinansen, trådte sammen en god måneds tid inden suspensionen og havde iøvrigt været indkaldt ved kgl. missive over et år inden sammentrædet. At Niels Hemmingsen blev fjernet fra undervisning var ikke ensbetydende med, at hans tjenester ikke fortsat kunne bruges af fyrstemagten! I Niels Hemmingsens arbejde med ægteskabsproblematikken spindes mange tråde sammen. Der var hans egne personlige forhold: kilderne beretter, at han måtte lade sig skille fra sin første hustru, der synes at have været meget løs på tråden, og senere blev han gift endnu to gange. Der var altså alene af disse grunde tilskyndelse nok til at overveje skilsmisseproblemer og problemer om indgåelse af nye ægteskaber efter skilsmisse, som vi da også ser ham gøre det i stor udførlighed allerede i *Enchiridion* (col. 493 f.). Der var de mere ideologiske grunde – som også træder tydeligt frem i »Enchiridion« – at bruddet med Rom jo betød, at der måtte udvikles et nyt begreb om ægteskab, som hverken gjorde institutionen til et sakramente eller til en »res profana«. Der var – som jeg har været inde på i det foregående – det vacuum, som afskaffelsen af den kanoniske ret havde efterladt sig, og som bl.a. betød, at de gejstlige retter – »tamerretter« – som fortsat skulle dømme i ægteskabssager, var uden vejledning, specielt når det gjaldt spørgsmålet om tilladte og forbudte slægtskabsgrader. Der har utvivlsomt været et udtalt ønske fra statsmagtens side om at få ægteskabet gjort til det sted, hvor børnene permanent blev opdraget til lydighed og underordning. Og endelig må man kunne slutte bl.a. netop ud fra Hemmingsens skrifter om ægteskab, at der har været voldsomme problemer med at få de uægtefødte børn indplaceret i systemet!

I »Enchiridion« rubricerer Niels Hemmingsen ægteskabet som et af de tre »åg«, der hører »oeconomia«, d.v.s. den private modsat den politiske eller offentlige, sfære ti. Oeconomias første åg er selve herretjener-forholdet, som jeg vender tilbage til. Det tredje åg består i forholdet mellem forældre-børn – og det er naturligvis under beskrivelsen af dette forhold, at Niels Hemmingsen oftest udfolder sine pædagogiske idéer, som nærmest går ud på at anvende en passende

[64] Jvnf. indledning og noter til textudgaven i *Corpus Constitutionum Daniæ* v. V. A. Secher II, København 1889-90, s. 270-96.

mængde klø i opdragelsen⁶⁵. Og endelig er det andet åg altså ægteskabet, hvori »den første skole i religion og den første kirke er indstiftet af Herren« (col. 491). Niels Hemmingsen når frem til følgende definition af ægteskabet:

»... ægteskabet er en guddommelig ordning, hvori to personer, en mandlig og en kvindelig, forbindes lovligt med et uopløseligt bånd, for at de skal være hinanden til gensidig hjælp, for at de skal avle, opdrage og undervise børn efter Guds vilje, og desuden for at de skal undfly utugt og enhver forbudt drift« (col. 492).

I *Postillen*, som udkom 1. gang i 1561, i gennemgangen af teksten om brylluppet i Kana, uddyber han de 4 ægteskabelige formål, som er indeholdt i definitionen:

»Alle Gudfryctige Christne vide at der ere fire endelige Sager/ huorfaare Gud stiftede Ecteskaff: Iblant huilcke den Første er/at Ectefolk kunne vere hinanden til Hielp oc Trøst. Fordi i det Salomon siger: *Væ Soli*, det er/Ve den som er ene/naar hand falder da er der ingen som hjælper hannem op/Da giffuer hand tilkiende/at indbyrdis Hielp/Trøst/oc Stallbrøderskaff er storlige fornøden/paa det mand diss Taalmodeligere oc bedre kand lide oc omdrage denne Verdens Gienuordighed oc Modgang. For denne Saag maa vel gamle Folck giffue sig tilsammen vdi Ecteskaff/alligeuel at deris Legeme ere nu gamle oc skrøbelige/saa at de icke kunde affle oc føde Børn.

Den anden Sag er/at mand kand føde Børn til Verden. Thi Gud vil at det Menneskelige Kiøn skal i saa maade beuaris oc holdis ved mact. Derfaare sagde hand til vore første Forældre: *Vaaxer* oc formerer eder/oc opfylder Jorden. Den tredie Sag er/at der kand vere en Christen Kircke oc Forsamling vdi huert Ecteskaffs Hus/i huilcken Forældrene/lige som Propheter oc Lærere/beprydis oc begaffuis met Prophetiske Værdighed/at de skulle vnderuise oc lære deris Børn oc Tiunde/om Gud oc den sande Gudstieniste/oc at Børnene oc Tiundene daglige/lige som vnge Poder oc Planter/ skulle vandis oc værquegis/met idelig Lærdom oc Formaning/paa det at de endelige kunne opuaaxe oc bliffue store oc stercke Træ/ som kunde bære Troens allersødste oc beste Frucht.

Den fierde Sag er/at mand kand sky Horeri oc Skørleffnet/i denne forkrenckede oc fordærffuede Nature. Thi saa siger Paulus: For Skørleffnets skyld skal huer Mand haffue sin egen Hustru/og huer

[65] Se f.eks. *Liffsens Vey*, D V recto og ff. (om dette skrift: se note 87).

Quinde haffue sin egen Mand. Thi Ecteskaff er en Lægedom/imod den allerslemmiste Wkyskheds oc Skørleffnets Synd/i huilcken mange gruelige oc slemme Laster forsamlis oc indeholdis. Thi først/offuertræder mand fortrædelige der met Guds Low. Dernæst/foruendis ocsaa der met den Naturlige Low. For det tredje/bryder oc offuertræder mand skendelige der met den Verdslige Low. For det fierde/er Skørleffnet en slem wrenghighed/huor met den Aandelige igienfødzal værstyggelige besmittis. For det femte/er det it skendit Tiuffueri: Thi wi ere icke vore egne/men wi høre den til/som met sit dyrebare Blod haffuer igienkiøfft oss. For det siette/er det vor Opstandelsis forhaanelse oc forsmædelse: Thi huad kand vere slemmere/end met saadan en skendig Last besmitte sit Legeme/som skal i fremtiden opstaa til euig Herlighed oc Glæde. For det siuende er Skørleffnet Guds Tempels gruelige besmittelse/som Paulus siger til de Corinther/i den første Epistels siette Capitel. Effterdi da at vdi Skørleffnet begribis saa mange slemme Synder oc skendige Laster/da tør icke nogen tro eller tencke/at den som denne Synd bedriffuer/skal vndgaa Guds vrede oc Heffn«⁶⁶.

Som man vil se vender Niels Hemmingsen sig ganske særlig mod skørlevned eller rettere, det er frem for alt skørlevned og hor, som ægteskabet skal beskytte os mod. I Troels-Lunds fremstilling af disse sager – iøvrigt under flittig benyttelse af Niels Hemmingsens skrifter – er den efterreformatoriske teologiske polemik mod skørlevned og hor et udtryk for luthersk snæversyn⁶⁷. Men der er mere at sige om den ting. For det første må man være opmærksom på, at skørlevned og hor er to forskellige begreber. »Hor« er et retligt begreb og betegner i det førreformatoriske Danmark *kvinders* ægteskabsbrud med deraf følgende strafferetlige og arveretlige konsekvenser⁶⁸.

»Skørlevned« (fornicatio) er derimod et bibelsk begreb, hentet bl.a. fra 1. Kor. 6, 9 eller – som i citatet her – fra 1. Kor. 7,9 – og bruges øjensynligt om *mandens* udenomsægteskabelige aktiviteter. Når Niels Hemmingsen tordner mod hor og skørlevned, er det altså på en vis må-

[66] Reravius' fordanskning af postillen, København 1576, 1. del bl. LXII – jeg kan desværre ikke gengive de mange typografiske finesser i teksten!

[67] Jvnf. *Dagligliv i Norden*, 6. udg. København 1969, bd. 6, s. 437ff. Anders Bjørn m.fl., *Ugift eller lykkelig. Kvinden i 15-1600 tallet*, København 1974 bygger i høj grad på Troels Lund.

[68] Se *Danmarks gamle Love på Nutidsdansk*, København 1945-48, s. XLVIII og sagsregistret s. 202 under »hor« o.l.

de – som nok ikke har været ham bevidst – kvinden, han forsvarer. I hvert fald stiller han dem på dette punkt lige. Og det svarer til, at skønt han betragter kvinden som den underordnede part i ægteskabet og i det hele taget ser på problemerne i det væsentligste ud fra mandens synsvinkel så understreger han samtidig, at kvindens underordning ikke er en »tyrannica« eller »servilis subjectio«, men en »liberalis subjectio« (*Enchiridion* col. 495). Og han siger, at da kvinden er taget af Adams side, så er hun hverken hans herskerinde eller tjenerinde, men hans »samleverske og fælle« (*socia et consors*, *ibid.*). Troels-Lunds fremstilling af synet på forholdet mellem mand og kvinde i 16. årh. er derfor også skævt. Når han citerer Niels Hemmingsen fra bogen *Om Ecteskap* for, at manden er kvindens hoved, undlader han at citere fortsættelsen, som – svarende til det netop refererede – lyder:

»Der næst bleff Quinden tagen aff Adams Side/der faare er det Guds vilie/at hun huercken skal vere offuer hannem/icke heller haanlige foractis aff hanem. Oc staar her vdi Mands og Quindis lighed/at hand er Hoffuerdit/oc hun er Hoffuedit Vnderdannig/ellers vaare de wlige«⁶⁹.

Mand og kvinde har hver sin plads under det ægteskabelige åg – men det gør dem netop ligeværdige, for det er det, som »lighed« her betyder (jvnf. note 61) – og de er under åget *sammen*. Og netop fordi kvinden er taget af Adams side, kan manden ikke anbringe hende i en hvilken som helst position (eller omvendt for den sags skyld). Niels Hemmingsen giver her på en vis måde stærkere udtryk for mands og kvindes fundamentale lighed end f.eks. Niels Palladius, som også skrev om ægteskabet og i kvindens skabelse af Adams ribben fandt et vidnesbyrd om, at manden var forpligtet til at underholde kvinden⁷⁰. Derfor er det heller ikke urimeligt at opfatte det som et forsvar for kvindens rettigheder, når Niels Hemmingsen f.eks. i »Om Ecteskap« tordner mod det forhold, at folk, der har penge til at betale bøderne, må beligge så mange piger, de vil (s. 4 f.)!

Men til alt dette kommer, at det landlige skørlevned, som Hemmingsen refererer til rundt omkring i »Om Ecteskap«, utvivlsomt har sin andel af ansvaret for tidens store omflakkende landevejsproletariat. Hvad skulle f.eks. den ugifte kvinde gøre, når hun blev med barn? Hun havde jo ingen muligheder for at skaffe sit barn en opvækst og en

[69] Anf. værk, s. 539. Sml. *Om Ecteskap* 1572, s. 70f. Om sidstnævnte skrift: se videre i teksten.

[70] Martin Schwarz Lausten, *Biskop Niels Palladius*, København 1968, s. 87f.

fremtid, når sagen blev bekendt. Hun havde måske ikke andre muligheder selv end prostitutionen. Den hårdhed, hvormed man i datiden behandlede de prostituerede, må tages som et udtryk for, at man ikke kunne stille noget op med de uægte børn⁷¹. Og så vandrede da de hjemløse mennesker fra by til by og fra gård til gård⁷², henvist til almisser og godgørenhed – der derfor, som vi skal se (afsnit 6) blev lovprist som sande udslag af næstekærlighed. Niels Hemmingsen fortæller selv som noget efterlignelsesværdigt, hvordan det på hans hjemmø, Lolland, var skik ved bryllupper at stille et bord frem, dækket udelukkende til de fattige⁷³.

Sine synspunkter på ægteskabet udførte Niels Hemmingsen bredere i den flere gange nævnte bog *Om Ecteskap*, hvor han i fortalen hævder, at

1foruden Ecteskaps aluerlige beskytning kand mand icke rolige oc stille leffue«

og med den begrundelse opfordrer øvrigheden til at beskytte ægtefolk med lov og ret og med sværdet straffe

»all/wtuct som bedriifuis imod det siette Bud/det er Skørleffnet/ Boleri oc Horeri/vdi alle Statter/ingen vndertagen« (s. 3).

Bogen er dediceret til Christoffer Walkendorf til Glorup med ydmyg tak for mange og store velgerninger, »som i mig oc mine beuist haffue i adskillige maader« og øjensynligt beregnet på en bredere læserkreds end sædvanligt – jvnf. f.eks., at han opfordrer bondemanden på landet til ike at tillade »boelskab« med at henvise til Oluf Friis' omtale af bogen i *Den danske Litteraturs Historie I* (s. 348) og her blot nævne, at den er disponeret i 6 afsnit, hvoraf det sidste og mest omfattende (s. 198–368) handler om, hvordan mand og kvinde skal leve sammen og opdrage deres børn, hvad de skal gøre under sygdom, hvis de forbliver barnløse o.s.v. Bogen har utvivlsomt udfyldt et praktisk moralsk behov og blev genoptrykt så sent som i 1653 (jvnf. note 1).

Fortalen til »Om Ecteskap« er dateret 8. juni 1572, men allerede få måneder efter havde den uhyre produktive Niels Hemmingsen en ny bog om samme emne klar. Denne gang mere »videnskabelig«, skrevet

[71] Jvnf. hertil Anders Bjørn m.fl., anf. værk, s. 102ff.

[72] Se Gustav Bang, *Kirkebogsstudier. Bidrag til Dansk Befolkningsstatistik og Kulturhistorie i Det 17. Aarhundrede*, København 1906, kap. IV. Jvnf. Anders Bjørn m.fl., anf. værk, s. 87ff.

[73] Jvnf. Paulli, anf. værk, s. 65 og Troels Lund, anf. værk, bd. 5, Kbh. 1969, s. 388.

på latin og med vægten lagt på de tekniske sider, nemlig de tilladte og forbudte slægtsskabsgrader. Bogen er nævnte forlæg for ordinansen og den fuldstændige titel lyder: *Libellus de Coniugio, Repudio, et Diuortio. In gratiam fratrum, qui iudices causarum matrimonialium in Regnis Dania & Noruegia constituti sunt, conscriptus a Nicolao Hemmingio D.* Den udkom første gang i Leipzig, antagelig i 1574, men var færdigskrevet inden december 1572⁷⁴. Ligesom den foregående bog blev den genoptrykt flere gange. Førsteudgaven er forsynet med et forord, som forsvandt i de følgende udgaver, af superintendenten i Pirna i Kursachsen, Johannes Stössel. Jeg vil betragte dette forord lidt nøjere:

Exkurs om Stössels forord til »Libellus«

Forordet er egentlig ikke noget forord, det er snarere et brev til forlæggeren og bogtrykkeren i Leipzig Ernst Voegelin. I dette brev fortæller Stössel, at han indtil april måned 1572 havde opholdt sig i Danmark i kurfyrst August af Sachsens følge. Dér havde han ført samtaler med den berømte dr. Niels Hemmingsen om de teologiske hovedspørgsmål, herunder også om ægteskabet og forskellige problemer i den forbindelse. Stössel havde opfordret Niels Hemmingsen til, at han skulle lade disse diskussioner om ægteskabet og dets problemer komme andre til gode i form af et skrift. Det var Niels Hemmingsen gået ind på – og nu sender Stössel manuskriptet til Voegelin, for at han skal trykke det, ikke blot til brug for de danske kirker, men også til oplysning for de tyske. Niels Hemmingsen har hidtil været Voegelin meget taknemmelig for hans arbejde med at udgive Hemmingsens skrifter, hvori han har udlagt den hellige læres skrifter og gendrevet mange forkerte meninger om troen. Efter Stössels private opfattelse er Niels Hemmingsen lykkeligere end os, fordi han hinsides Østersøen ikke har skullet trækkes med »rænkesmedenens bid og flacianernes galskab«. Niels Hemmingsen vil ikke have penge for sine bøger, han ønsker ikke guld, men Kristus, men når dette skrift er udkommet, vil Stössel gerne have nogle eksemplarer til sig selv og til Hemmingsen. Stössel gør opmærksom på, at der findes danske ord i teksten, som han foretrækker oversat til tysk, »men det overlader jeg til din afgørelse«. Voegelin har fulgt Stössels ønske, for så vidt som han har føjet latinske oversættelser til de danske ord, men ivørigt er disse blevet stående også i de følgende udgaver af skriftet. Endelig anbefaler Stössel sig og Niels Hemmingsen, der er som to legemer og én sjæl, til Voegelin og beder ham hilse Camerarius (en af Melancthons venner, der endte som professor i Leipzig) og de teologiske venner.

Det interessante er her for det første, at Stössel, som var i Danmark i anledning af Frederik II's bryllup, godt et år senere blev sat i husarrest og senere i fængsel,

[74] Laurits Nielsen nr. 852 daterer den uden begrundelse til ca. 1576. Dette kan næppe være rigtigt. Fortalen er dateret 1. dec. 1572, og i 1574 faldt Stössel i unåde. Det er utænkeligt, at en bog med et forord af ham skulle kunne udkomme i Kursachsen efter 1574. Jvnf. også note 76.

anklaget for kryptocalvinsk nadverlære⁷⁵. Også Voegelin havde kryptocalvinske tilbøjeligheder og måtte forlade Kursachsen i 1576⁷⁶. Når de kursachsiske teologer under forhørene påberåbte sig Niels Hemmingsen som støtte for deres nadverlære (jvnf. s. 15 j.), kan det tænkes at være begrundet i samtaler af den art, som Stössel her skriver om – og hvoraf det må være fremgået klart, at Niels Hemmingsen og wittenbergerne, in casu Stössel, lå fuldkommen på linie. Det kan jo heller ikke være nogen tilfældighed, at netop Voegelin udgav så mange af Hemmingsens skrifter. I hvert fald har senere forlæggere af skriftet ikke anset det for opportunt at gøre opmærksom på denne overensstemmelse – og derfor er Stössels fortale eller brev forsvundet i de følgende udgaver⁷⁷.

En anden interessant detaille er, at Niels Hemmingsen ifølge Stössel ikke har forlangt at få penge for sine bøger og i hvert fald ikke for dette skrift. Sandsynligvis har han normalt måttet lade sig nøje med den donation, han efter tidens skik kunne forvente fra den eller dem, som bogen blev dediceret til⁷⁸. Det vil altså først og fremmest sige fra en af de mange adelsmænd, men lejlighedsvis også fra andre. F.eks. lod Hemmingsens kolleger forfærdige et forgyldt sølvkredenskar på 100 lod og forærede ham det som en erkendtlighed for hans forfatterskab⁷⁹. Forfatterskabet har altså ikke været nogen egentlig indtægtskilde. En professor ved universitetet har måttet skaffe sig sine indtægter ud over pengelønnen enten ved det præbende eller kanonikat, han besad, eller ved iøvrigt at have universitetsjord til lån eller leje⁸⁰. Under heldige omstændigheder har det kunnet sætte ham i stand til selv at købe en gård, som f.eks. netop Niels Hemmingsen gjorde⁸¹.

[75] Om Stössel: Se artiklen i *Realenzyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*, Leipzig 1907, s. 59ff.

[76] Voegelin var udgiver af Curæus' kryptocalvinske nadverskrift *Exegesis Perspicua*, som gav stødet til »udrensningen« i Kursachsen. Han blev idømt en kæmpebøde og måtte i første halvdel af 1576 forlade landet – se *Realenzyklopädie* etc. Bd. 4, Leipzig 1898, s. 352f. og Friedrich Kapp, *Geschichte des deutschen Buchhandels* I, Leipzig 1886, s. 155-158.

[77] Jvnf. Laurits Nielsens bibliografi nr. 853, 854, 855 samt genoptrykket i *Opusc. theol.*

[78] Jvnf. Camillus Nyrop, *Bidrag til den danske Boghandels Historie* I, København 1870, s. 127: »Forfatterne dedicerede deres Skrifter til højstaaende Mænd, naturligvis som oftest Adelige, og i de fleste Tilfælde blev da en saadan Æresbevisning ikke ubelønnet«. Når Nyrop sammesteds hævder, at tiden intet kendte til forfatterhonorarer, modsiges det indirekte af Stössels forord, jvnf. også Kapp, anf. værk, s. 321ff: det ansås for *upassende* at forlange honorar!

[79] Jvnf. Rørdam, *Kjøbenhavns Universitets Historie* II, s. 128. Iøvrigt er *Syntagma* dediceret til Hemmingsens kollega Hans Frandsen, prof. i medicin, med tak for sølvkarret!

[80] Jvnf. Rørdam, anf. værk, s. 432f.

[81] Jvnf. *Ny Kirkehist. Saml.* IV, s. 315f. Om lønforhold iøvrigt, se Norwin, anf. værk I, s. 171f. og især H. Matzen, *Kjøbenhavns Universitets Retshistorie* II, Kbh. 1879, s. 33ff.

Det er let at forstå, at med den her skitserede omfattende indsats på ægteskabsproblematikkens område har Niels Hemmingsen været selvskreven til at fofatte konceptet til ordinansen, som i sin trykte skikkelse består af 6 dele: om trolovelse, om tilladte og forbudte grader, om ophævelse af trolovelse, om jomfrukrænker, om »orsage, hvorfore echtfolk maa adskillis« og endelig »om adskillige tilfald udi echteskab«. Til alle stykkerne er der mere eller mindre ordrette forlæg i *Libellus*, og i kraft af denne ordinans var det nu lovformeligt både at blive skilt og at blive gift igen, så Niels Hemmingsen havde fået sine egne forhold legitimeret! Men derved blev lovgivningen på dette område anderledes, end den havde været indtil reformationen og iøvrigt stadig er inden for den katolske kirke. Niels Hemmingsen gør selv i *Johs. kommentaren* opmærksom på, at efter kanonisk ret kan man hverken opnå skilsmisse eller tilladelse til nyt ægteskab⁸². De tre grunde til skilsmisse ifølge ordinansen er iøvrigt hor, »desertio«: »naar dend enne echtperson for uden nogen skiellig orsage eller dend andens samtttycke forlader dend anden och drager bort« (s. 288) og impotens. Niels Hemmingsen indfører imidlertid endnu en regel, som for eftertiden har set ud som en stramning i forhold til tidligere. Bestemmelsen går ud på, at kun løftet afgivet under vielsen er ægteskabsstiftende. Det betyder bl.a., at de trolovede heller ikke må gå i seng med hinanden, før vielsen i kirken har fundet sted⁸³. Meningen med denne stramning i forhold til tidligere – hvor den kirkelige vielse, hvis den overhovedet fandt sted, kun var en slags bekræftelse på et *fait accompli* – betyder naturligvis i en vis forstand en styrkelse af kirkens magt. Men den betyder jo også, at der ad denne vej dæmmes op for »skørlevned«, som i alle Niels Hemmingsens øvrige diskussioner af emnet. I virkeligheden er bestemmelsen derfor ganske rimelig, selv om det selvfølgelig for en *nutidig* betragtning forekommer ejendommeligt, at de trolovede skal straffes, hvis de »søger seng med hinanden«.

I opfattelsen af, at den kirkelige vielse er ægteskabsstiftende, er Niels Hemmingsen iøvrigt i overensstemmelse med den gejstlige lovgivning i Genève – og ikke bare på det punkt: V. A. Secher har også påvist, at *Les ordonnances ecclésiastiques de l'église de Genève* fra

[82] *Commentariorum in ... Euangelium secundum Iohannem pars prior*, Basel 1591 (forord dat. 1589), col. 95.

[83] S. 278. Om hele udviklingen jvnf. Rietschel-Graff, *Lehrbuch der Liturgik*, Göttingen 1951, s. 719ff., hvor »Libellus« behandles explicit s. 722.

1561 simpelthen udgør et andet af forlæggene for den danske ordinans om ægteskabssager, og han mener, at det må have været en vis tilfredsstillelse for Niels Hemmingsen »at smugle kalvinistiske retssætninger ind i hans antikalviniske konges lov« (s. 275). Det kan selvfølgelig gerne være, men sagen er den, at det senatus ecclesiasticus, som jeg flere gange har nævnt, og som Niels Hemmingsen ønskede sig indført efter reformeret forbillede, jo netop også skulle tage sig af sædelighedens – i betydningen: sexuellivets – beskyttelse. Og Niels Hemmingsen havde i det danske skrift »Om Ecteskap« slet ikke lagt skjul på, hvorfra han hentede sine forbilleder. Det hedder nemlig dér:

»... Endog somme stæder/som er vdi Suisserland komme Guds Tienere oc Æffrighed offuer ens/saa at de ingen spare som Synder vdi Skørleffnet eller Horeri/men straffe dem haardelige/saa at der ingensteds høffuiskere seder iblant Christne end der er/Gud giffue at flere vilde efterfølge det Bure (bonde!) Exempel« (s. 23f).

At Niels Hemmingsen i sit syn på ægteskabet og specielt i sin ægteskabslovgivning nærede calvinistiske sympatier er altså åbenbart. Det skulle imidlertid være fremgået, at jeg må anse hans »kryptocalvinisme« for i virkeligheden ganske progressiv. Men han har også spillet på andre strenge! I *Syntagma* adskiller fremstillingen af ægteskabet sig væsentligt fra de tidligere. I stedet for åg tales der nu om *herredømme* (imperium). Det hedder i 1. tese i afsnittet om ægteskabet, at administrationen af enhver økonomi, altså enhver husholdning, må deles op i dem, som befaler, og dem, som adlyder. Og han fortsætter i 2. tese:

»Men nu befaler ægtemanden, og hustruen adlyder, eller faderen befaler, og børnene adlyder, eller herren befaler, og tjenerne adlyder« (col. 831).

Og i 3. tese konkluderer han, at *oeconomicum imperium* er tredelt: nemlig i det ægteskabelige, i fædrenes og herrernes. Det udvikles nærmere, hvordan ægtemanden skal besidde den rette viden om at befale (*imperandi scientia*), somdog bl.a. består i at tænke på det fælles åg (tese 10) – og når manden tænker på det, så befaler han ikke over konen som et dyr, men som sin fælle og medbærer (af åget). Af beretningen om kvindens skabelse af Adams ribben udledes blot, at ægtemanden skal elske sin hustru som sig selv, og i tese 26 hedder det utvetydigt:

»Thi det er den naturlige orden hos mennesker, at kvinderne skal tjene mændene. Thi naturen kræver, at den mindre tjener den større« (col. 832).

Det er ikke til at sige, hvad der har fremkaldt dette betydeligt mere feudale syn på ægteskabet. Det pågældende afsnit i *Syntagma* består af en disputats fra 1567 med titlen *Assertiones de triplici oeconomico imperio*⁸⁴. Men hvorfor er det denne disputats, Niels Hemmingsen har ladet optrykke i »Syntagma«? Hvorfor ikke den tredje disputats om det 6. bud fra 1572. I denne disputats, som handler om ægteskabet, er der nemlig ingen uoverensstemmelser med opfattelsen fra 1557 eller 1572. Har nogen syntes, at Hemmingsen gik for vidt?

6. Om øvrighed

Karl Marx hører nok til de forskere, som først og mest konsekvent har fremhævet, at det feudale samfund var baseret på relationen mellem herrer og tjenere. I det kapitalistiske samfund står kapitalist og arbejder i princippet frie og uafhængige over for hinanden – men det er kapitalisten, som ejer produktionsmidlerne. I det feudale samfund var arbejderne – bønderne – ikke ejendomsløse, og udnyttelsen af dem måtte derfor foregå inden for personlige afhængighedsforhold gennem anvendelse af ikke-økonomisk magt og tvang⁸⁵. Herre-tjener-relationen har som fortolkningsmodel det store fortrin – frem for f.eks. værdiloven anvendt på kapitalismen – at den var *anerkendt af samtiden*. Det er f.eks. ganske tydeligt, at Niels Hemmingsen opfatter alle relationer i sit samfund som varianter af den grundlæggende herre-tjener-relation. Og man overdriver ikke meget, hvis man siger, at han – i det mindste på ét plan – så det som en af sine fornemste politiske og teologiske opgaver at indskærpe respekten for denne basis-relation. Hvor han møder tilløb til en anden opfattelse af, hvilke relationer et samfund bør bygges op på, tager han på det skarpeste afstand:

»...forbandet være gendøberne og de nye libertinere, som forsøger at indføre anarki i verden mod Guds klare ord, der indrømmer og billiger gradforskelle mellem mennesker« .*Enchiridion* col. 490).

[84] Jvnf. R. Paulli, *Lorent Benedict. Bogtrykker og Xylograf i København i sidste Halvdel af det XVI. Århundrede*, København 1920, s. 67, nummer 256 i fortegnelsen over forsvundne tryk fra Benedicts presse. Paulli har iøvrigt sine oplysninger fra *Nye Tidender om Lærde curieuse Sager*, København 1736, s. 370. Siden er disputatsen fundet i KB, Lund, jvnf. Laurits Nielsen, nr. 789.

[85] Se hertil Karl Marx, *Das Kapital III*, kap. 47 og f.eks. Ole Bernild og Henrik Jensen, *Den feudale produktionsmådes historie i Danmark ca. 1200-1800 I*, København 1978, kap. 2.

Når Niels Hemmingsen drøfter øvrighedens opgaver og undersåtternes pligter – og det gør han ofte⁸⁶ – indordner han diskussionen i herre-tjener-modellen eller i »de underordnede og overordnede grader«, som han selv siger. Og det relevante locus vil ofte være det 4. bud, fordi »forældre« og »børn« »synekdochisk« kan betegne alle slags overordnede og underordnede. I sin *Katekismus* (Catechismi quæstiones) fra 1560, som blev genoptrykt 5 gange i Kursachsen foruden i »Opuscula«, og som må have været tænkt som en slags lærebog til latinskolebrug, fremstiller han »graderne« således:

Forældre: lærere, formyndere, husbonder, ordets forkyndere og øvrigheden.

Børn: elever, forældreløse, tjenere, hørere og undersaatte. (*Opusc. theol.* col. 189).

I mange forskellige sammenhænge udvikler Niels Hemmingsen hvorledes forholdet er mellem overordnede og underordnede i disse 5 grader, og hvilke forpligtelser, der med guddommelig autoritet påhviler begge parter. Først og fremmest gælder det for de overordnede om at sørge for, at de underordnede opdrages til at føre et levned i overensstemmelse med Guds lov eller Moseloven. I et af Hemmingsens allermest populære skrifter, *Liffsens Vey*⁸⁷, hedder det under omtalen af lovens udvortes brug:

»Her bør Forældre vdi huert huss/Øffrighed offuer deris undersaatte/Tuchtemester offuer dem som de haffue i befalning/Item/ Verier oc Formyndere/Ja end ocsaa Guds Ords tienere/huer vdi sin befalning/ at see grandgibelige til/at det vduortes Leffnet holdis tuctelig effter Guds Low/oc kaldes Guds Low derfaare *Moralis*, fordi hun er en almindelig Regel/effter huilcken huer skal scicke sine seder« (bl. 27 verso 28 recto).

Når det gælder de enkelte forhold har Niels Hemmingsen mest at sige om forældre-børn relationen og relationen: øvrighed-undersaatte. Han anser disse to relationer for at være af nøjagtig samme art, som det f.eks. kan ses i hans udlægning af teksten til 23. søndag efter trinitatis (Matth. 22, 15–22):

[86] F.eks. i *Ligprædiken over Christian III*, København 1559, *Enchiridion* 4. classis, cap. I, *Syntagma* cap. 43, fortalen til Niels Nielsen Kolding, *De besynderligste Historier i den hellige Skrift om Overflod*, København 1567 (= LN nr. 1010), *De lege naturæ*, *opusc. theol.* col. 292-93.

[87] 1. udg. København 1570, 8 optryk og oversættelser til latin, tysk, islandsk og engelsk inden 1600.

»Men saa meget som det vduaartis verdslige Regimente er anrørendis/haffuer en from Øffrighed i sit Regimente/lige det samme Embede oc befalling/som en from Fader oc Husbonde haffuer i sin Husholdning/som er/at lige som en Fader oc Husbonde i sit Hus/styrer oc regerer sine Børn oc Tiund/auer oc tucter dem/straffer oc reffser de wlydige/roser oc ærer de gode/løner dem vel/gif-fuer dem Sko oc Klæder oc huad de haffue behoff: Met faa ord at sige/hand legger der all sin flid og vind paa/at hans Husholdning kand staa vel oc skickelige/saa at hans Børn oc Tiunde kunde vel optuctis: Lige saa skal oc huer christelig Øffrighed bære sig at/saa at hand met rette kand kaldis *Pater Patriæ*, det er/Fæderlandens Fader« (*Postillen*, 2. del, bl. CLXIV verso).

Hvordan Niels Hemmingsen mere detailleret lærer om den politiske øvrighed kan man f.eks. se i hans disputats om »den borgerlige øvrigheds og undersåtternes gensidige forpligtelser« (*Assertiones de magistratus civilis et subditorum mutuis officiis*) fra september 1570. I tese 1–2 fortæller Niels Hemmingsen den gode øvrighed, at dens sindelag (*affectus*) mod undersåtterne skal være som en faders mod sine børn, en hyrdes mod sin hjord, hovedets mod kroppens enkelte dele og Guds tjeners mod Guds familie. Og videre skal den lade sig lede af visdom, gudsfrugt, sandhed, ikke være besat af havesyge (tese 3–8), men være prydet med majestæt, gravitet og velgørenhed (tese 9).

Dens forpligtelser eller embede (*officium*) afledes af dens formål (*finis*), og dette er »undersåtternes gode og salige liv« (tese 10). Ved hjælp af Paulus-citater vises nu, at dette gode og salige liv har 4 »grader« (tese 11–14). Den første af disse er *tranquillitas* eller fred fra ydre fjender (15–16). Den næste er *quies* eller ro i det indre, som opnås, når enhver passer sit og ikke overskrider sine grænser. Så er der nemlig harmoni i et rige (17–19). Imidlertid kan øvrigheden ikke opretholde denne indre ro og harmoni uden at betjene sig af inspektører for de enkelte kald, som skal sørge for, at alt går sådan til, at hele samfund-slegemet bevares udskadt (20). Ved *gravitas* forstås øvrighedens forpligtelse til at straffe og belønne – også straffe, selv om der ikke har været rejst anklage. *Pietas* indbefatter bl.a. at øvrigheden sørger for dem, som skal undervise og dem, som skal lære, for at lærens renhed kan blive bevaret (25–26)⁸⁸.

[88] I fortalen til *Galaterbrevskommentaren* fra 1564, dediceret til Jørgen Rosenkrantz, findes præcis samme redegørelse (*Commentaria* s. 310ff.).

Når øvrigheden opfylder sine pligter, kan den til gengæld forvente, at undersåtterne opfylder deres – som Niels Hemmingsen udleder af ordet »ære« (honor) i 4. bud og opremser i 8 punkter: regne øvrigheden for indsat af Gud, elske den, ære den, underkaste sig den, adlyde den – bl.a. ved at betale skat – være taknemmelig mod den, se igennem fingre med dens fejl eller om fornødent korrigere den med passende henvisninger og endelig bede for den (27 – næsten enslydende i *Syntagma*, col. 838).

Men som vi allerede har set (s. 45f.) er øvrighedens magt ikke ubegrænset. Det udføres således i samme prædiken i *Postillen*:

»Den vise Mand Zenophon giffuer verdslig Øffrighed saadan en Low: *Regula Regi non affectus/sed Lex esse debet*. Det er/En Konge oc Herre skal regere sit Land oc Rige effter Louen oc Icke effter sit eget Sind oc Hiertelag. Her aff følger nu dette/at en Konge oc Øffrighed haffuer saa megen Mact oc Rettighed/offuer sine Vndersaatte oc deres Gods/som dem tilstedis aff den Low/som kommer offuer ens met Guds ti bud oc den naturlige Low. Derfaare haffuer Øffrihed Ræt effter den fierde Budord/at biude oc befale sine Vndersaatte/det som kand komme til Gaffns oc er nødtørrfftigt/ baade til Menighedens forbedring/oc kand vere huer især til nytte oc beste« (2. del, bl. CLXV recto).

Der er altså lang vej endnu til enevældens *Rex legibus solutus* – princip. Og øvrigheden er slet ikke endnu identisk med fyrsten (*Reravivus*' oversættelse er her misvisende: den latinske original har blot: magistratus). Øvrighed – eller som Niels Hemmingsen også siger: »magistratus civilis« – er betegnelse for enhver lovlig politisk funktion uden for familie, skole og kirke. Og til dens fornemste pligter hører netop at udstede love og sørge for, at de overholdes, og at der dømmes efter dem. Men hvis disse love er uretfærdige eller ufromme, indtræder undersåtternes ret til at gøre modstand. Niels Hemmingsen beskæftiger sig flere steder med modstandsretten, som i datidens lutherske fyrstedømmer blev anset for et jesuitisk eller calvinsk kætteri⁸⁹. F.eks. hedder det i tesoererne *Om de civile love og domme* (Assertiones de legibus civilibus et judiciis) fra 1566, at tyranniets bånd er dobbelte:

»Thi enten er de uretfærdige byrder, med hvilke undersåtterne plages umådeholdent, eller de er ufromme love, hvorved det befales, at nogen skal gøres mod den naturlige anstændighed og mod

[89] Knud Fabricius, anf. værk s. 75.

Gud. I første tilfælde skylder vi lydighed, men absolut ikke i det andet. Thi her undskylder den øverste øvrigheds, nemlig Guds, autoritet os. Thi det bør sig at adlyde Gud mere end mennesker. Som *Sokrates* ud fra filosofien og Peter ud fra Guds ord rigtigt svarede« (tese 12, sml. *De lege naturae, opusc. theol.* col. 293f.).

Det er altså kun, når øvrigheden sætter sig ud over både naturloven og Guds lov, at der indrømmes en ret til at gøre modstand eller oprør. Til gengæld er det ladet temmelig udefineret, hvad de ufrommes lov nærmere skal gå ud på. Imidlertid synes retten til at gøre modstand at få endnu en udvidelse i *Udlægning af psalme 84* fra 1569. Her hævdes modstandsretten på samme måde som tidligere⁹⁰, men det hedder videre, at det er tilladt *med våben* at modsætte sig tyrannerne, som han i anden sammenhæng bestemmer som djævelens hjælpere (se s. om *Admonitio*). Ganske vist gælder retten kun for dem, som er »popularis magistratus«, der defineres som »de øverste senatorer i riget og nærmest Kongerne«. De er nemlig også vogtere af begge lovens tavler og træder derfor ind som mellemmand mellem overhovedet og privatmænd (col. 1223). Niels Hemmingsens modstandsret gælder med andre ord kun for medlemmer af rigsrådet og slet ikke for menige adelsmænd, endsige for borgere og bønder. Men sådan tænkte også alle andre fortalere for modstandsretten⁹¹. Og det er ganske interessant, at Niels Hemmingsen i et skrift, der er dediceret til just *Peder Oxe*, kan hævde de øverste senatorers ret til at gøre væbnet modstand på folkets vegne!

Niels Hemmingsens syn på øvrighed og love og forholdet mellem dem har han selv sammenfattet udmærket i følgende vendinger:

»Thi det kan ikke ske, at det menneskelige samfund bevares intakt, hvis der ikke er mænd, som hersker og leder den politiske disciplin. Men det er nødvendigt, at denne disciplin udøves efter visse lovbestemmelser (*iuxta certas legum regulas*, *Syntagma*, col. 828).

En af de pligter, som det åbenbart dengang som nu har været nødvendigt at indskærpe undersåtterne, er pligten til at betale skat. Den-

[90] *Enarratio psalmi LXXXIV* blev genoptrykt i *Opuscula*, hvor det relevante afsnit findes col. 1222-1223.

[91] Jvnf. Knud Fabricius, anf. værk, f.eks. s. 24 om Calvin, s. 26f. om Bodin, s. 76f. om Arild Hvitfeld. Hemmingsens drøftelse ligger iøvrigt nær opad Melanchtons i dennes *Commentarii in aliquot politicos libros Aristotelis* fra 1530. Se *Corpus Reformatorum* XVI, 440f. Men Hemmingsen udtrykker sig betydeligt mere positivt end Melanchton!

ne pligt indskræpes sommetider i udlægningen af det 4. bud (*Syntagma*, col. 838 – se her s. 50), og ellers sker det gerne under gennemgangen af, hvilke rettigheder øvrigheden har over for undersåtterne og deres ejendom (jvnf. citatet fra »Postillen«, her s. 47). Dermed er vi imidlertid nået til et tema, som Niels Hemmingsen meget hyppigt beskæftiger sig med, og som vi passende kunne kalde »om rigdommens rette brug«. Ligesom øvrigheden har ret til at kræve skat, således er det undersåttens pligt at betale den. Men man kan jo naturligvis kun betale skat, hvis man ejer noget – hvis man er rig. Den rige har imidlertid også andre forpligtelser, som vi straks skal se.

7. Om rigdommens rette brug

Når Niels Hemmingsen så ofte beskæftiger sig med rigdommens problemer hænger det især sammen med to ting. For det første var det nødvendigt, at den nye religion gjorde sin stilling til rigdommen klar. Igennem oldtid og middelalder havde der været megen kritik ikke blot af kirkens rigdom, men af rigdom overhovedet. Ja, at være rig var på forhånd principielt ukristeligt. Omvendt var kirkens forbundethed med de fattige hævdet i princippet og fik sit paradoxale udtryk i, at kirkegodset kaldtes for »patrimonium pauperum⁹². Ellers ville jo også tiggermunkenes kamp for fattigdomsidealet og deres succes og udbredelse ikke have været forståelig⁹³. Men af denne forbundethed med de fattige udsprang også kirkens *forpligtelse* til i en tid, hvor en offentlig social forsyning var ukendt, at sørge for de fattige og nødlidende. Det skete dels direkte gennem almisser og dels indirekte gennem en mere eller mindre organiseret fattigpleje med basis i de såkaldte »hospitalsordener«. Med reformationen og dermed inddragelsen af kirkegodset forsvandt unægtelig fundamentet for den kirkelige socialforsorg. Men de fattige var der jo stadig – og hvem skulle tage sig af dem? Samtidig faldt fattigdomsidealet bort, når tanken om særligt fortjenstfulde kald blev opgivet – og det krævede, at man måtte nå frem til et nyt syn på rigdommen. Niels Hemmingsens meget simple løsning på disse problemer består kort fortalt i at definere de riges pligter ganske nøje, herunder deres pligt til at hjælpe de fattige. I *Enchiridion* behandler Niels Hemmingsen først rigdom på den måde, at han advarer mod

[92] *Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder*, bd. IV, København 1959, sp. 205.

[93] Se herom: David Flood (ed.), *Poverty in the Middle Ages*, Wern/Westf. 1975.

rigdommens fristelse og formaner til at stole på Gud. Derefter opregner han dens sande firfoldige brug:

1. Vi skal bruge vor rigdom til at fremme religionen.
2. Vi skal bruge den til at hjælpe de stater, hvori vi lever, »og derfor skal skatterne betales«.
3. Vi skal sørge standsmæssigt (pro conditione nostri status) for os selv.
4. Vi skal være rundhåndede mod de fattige (col. 497–99).

Denne opstilling har Niels Hemmingsen bibeholdt i *Syntagma* (col. 835–838), og begge steder opstiller han nogle regler for rigdommens retfærdige erhvervelse, som viser, at han meget vel har været klar over, at rigdom er noget, man skaffer sig – bl.a. ved brug af kontrakter, d.v.s. ved handel (nævnt explicit i »Syntagma«).

Niels Hemmingsens foretrukne paradigme på, hvordan man skal bruge sin rigdom, er hentet fra lignelsen om den rige mand og Lazarus. I *Postillen* skriver han, at »den rige frådser« blev fordømt a) fordi han ikke gjorde pønitentse, b) p.g.a. »Offuerflødighed, Fraadseri oc Druckenskauff« og c) fordi han var ubarmhjertig og glemte den fattige Lazarus:

»For disse tre Sagers skyld bleff den rige Fraadsere fordømt/effter hues Exempel mange paa denne dag haste oc løbe til deris visse Fordømmelse/huilcke der vdi deris Rigdom leffue vdi kiødelig Tryghed/Fraadseri/Offuerflødighed oc Hoffmod/oc foracte fattige Christi Lemmer« (2. del bl. XXVi recto).

Derefter opremses den rette brug af rigdommen i de samme fire punkter som oven for. Ikke mindst indskræpes forpligtelsen til at betale »Skat/Sise/Taald/Landgiæld eller andet saadant«. Derimod er der ingen kritik af rigdommen *som sådan*. Det understreger Niels Hemmingsen mange steder – i »Postillen« med visse vendinger:

»Dernæst haffue wi her at ansee Sagen/huorfaare denne rige Fraadsere bleff fordømt. Sagen til hans Fordømmelse/vaar icke hans Rigdom/kaastelige Klæder/kræsne Rætter oc Drick/der som han haffde brugt det tilbørlige med maade oc beskeed/som we her kunde klarlige see i dette Euangelio: Fordi at den fattige Lazarus bleff io opført vdi Abrahams skød/som haffde veret saare rig her i Verden. Der som Rigdom haffde veret nocksom oc fuldkommen Sag til fordømmelse/da haffde ocsaa Abraham bleffuet fordømt: Da haffde Daudid bleffuet fordømt/Disligeste Ezachias oc andre Konger/oc mange andre Gudfryctige som haffue veret rige. Men Rigdom/Herlighed oc anden slig Verdslig pract/kand dog vel vere

Aasage til noglis Fordømmelse/i saa Maade/naar Menniskene vanbruge det Gud til bespaattelse oc vanære/deris Næste til foractelse/og sig selff til offuerflødighed« (2. del bl. XXV verso).

Det var imidlertid, som refereret, netop hvad den rige mand gjorde, men havde han ikke gjort det – havde han gjort pønitentse, undladt frådseri og givet til de fattige – ja, så skulle ingen tage ham hans rigdom ilde op. – I denne udlægning af lignelsen om den rige mand og Lazarus er der intet originalt. Middelalderens tekstfortolkere sagde nøjagtigt det samme⁹⁴. Det er ej heller originalt, når Niels Hemmingsens fordømmer gerrigheden – f.eks. i *Liffsens Vey* (bl. 7a) – for det samme gjorde den katolske middelalder, hvor gerrighed var en af dødssynderne⁹⁵. Og ligesom i den gamle katolske kirke skinner det alligevel igennem, at det her med rigdom er jo på en eller anden måde ukristeligt – som når Niels Hemmingsen i ét åndedræt advarer mod »Mammons og den hedenske bekymring« (»Enchiridion«, col. 500, men udeladt i det samme locus i »Syntagma« col. 838–40).– Det nye består i, at Niels Hemmingsen så udtrykkeligt gør rede for, at det ikke er en hvilken som helst form for gavmildhed, der sømmer sig for den rige.

Ligesom rigdom for Niels Hemmingsen ikke er noget ontologisk, således er fattigdommen det heller ikke. Han deler de fattige ind i 4 klasser: 1. »De brødre, som drager landflygtige omkring for deres bekendelses skyld eller på anden måde er berøvet deres ejendom. 2. Skoleeleverne. 3. De egentlige tiggere, som går fra dør til dør. 4. »De, som vel ikke tigger offentligt, men lever i så trange kår, at de ikke kan ernære sig«. Alle fire grupper må skarpt sondres fra landløbere og dagdrivere eller sunde stærke tiggere og drankere. Iøvrigt drager Niels Hemmingsen den slutning, at da det er præsten, som bedst kender menighedens enkelte medlemmer, skal han lede den kirkelige godgørenhed og have afgørende indflydelse på fattigforsorgen⁹⁶.

Og ligesom rigdommen kan gavne, når den bruges rigtigt, således kan også fattigdommen. Niels Hemmingsen opregner i *En kaart Beretning om... Birgitte Gøye* 7 grunde til at være barmhjertig mod de trængende og 7 frugter af en sådan barmhjertighed, heriblandt at

[94] Jvnf. Anne Riising, *Danmarks middelalderlige prædikener*, København 1969, s. 202ff.

[95] Udg. 1570. Jvnf. Anne Riising, anf. værk, s. 202 og Tawney, anf. værk, s. 48ff.

[96] Her refereret efter Paulli, anf. værk, s. 97f.

»Den som er rund mod de Arme/hand bliffuer io rigere oc rigere/ effter Christi foriettelse: Giffuer oc eder skal giffues« (bl. III verso).

Ved siden af denne ikke just evangeliske begrundelse forekommer en anden og mere interessant, som nemlig går ud på, at vi er bundet sammen med et tredobbelt bånd: naturens, nådens og håbets. Om det første bånd hedder det:

We ere Menniske/skaffte aff en Gud effter hans eget Billede/saa at den ene sigis med rette at vere den andens Kiød. Der for siger Gud hos Esaïam: »Bryd dit brød for den Hungrige/oc foract icke dit eget Kiød«. Den som det Baand bryder sønder/hand forringer sig vnder alle Creatur/Hans staar sin Skabere imod/oc er grum imod sit eget Kiød/oc dermed forkaster den naturlige Low« (bl. H VI recto, jvnf. også *Jakobskommentaren*, s. 965).

Her er en begrundelse, som slet ikke ligner de traditionelle, men baseres på nogle ikke udførte antagelser om alle menneskers principielle ligestilling, der klinger yderst moderne. Den stor dog temmelig isoleret. Det er stadigvæk de mere traditionelle kirkelige synspunkter, Hemmingsen fremfører, og det gælder også, når han – igen i 7 punkter – fortæller os, hvilken lære vi kan drage af fattigdommen som i Lazarus' eksempel: 1. Vi skal tugtes, »at huer bliffuer i sit kald oc bestilling«. 2. Vi skal lære, »at de ere icke alle fattige faar Gud/som ere fattige og ælendige i Verden«. 3. Lazarus er et smukt eksempel på Guds forsyn: med hundene, som slikkede hans sår, »giffus tilkiende/at Gud icke lader de gudfryctige saa hart plagis met Kaarsset/at hand io tilskicker dem nogen Trøst oc Husvalse vdi deres Bedrøffuelse«. 4. Vi skal alle dø, men bagefter er der forskel. 5. Vi skal agte de hellige engles tjeneste. 6. Vi ser, hvordan det går de gudfrygtiges sjæle efter dette liv. 7. Vi skal i Lazarus »acte den christne Kirckis billede her i verden« (*Postillen* 2. del, b. XXVII f). Man må nok have lov at sige, at alt taget i betragtning er Niels Hemmingsens lære om øvrigheden og om rigdommen ganske nøje afpasset til det samfund, han levede i. Han leverer både en legitimation af feudalsamfundets herre-tjenerrelation og af den økonomiske ulighed, og der er meget lidt i forfatter-skabet, der på det punkt går ud over den givne samfundsmæssige ramme. Dermed være ikke sagt, at hans lære om disse ting ikke er yderst funktionel. Men til syvende og sidst repræsenterer den dog blot en konservativ udformning af den reformatoriske kaldstanke. Som han udtrykker det i en ligprædiken over *Børge Trolle, Kong Davids Raad*, fra 1571:

Met Lydactighed vdi sit kald/bekommer oc Mennisket Guds vel-signelse effter Guds løffte. Nu ere Menniskens Kald tuendefold. It er almindeligt/som mand haffuer met alle Menniske/som er at fryckte og tiene Gud/huor til alle Konger oc alle Bønder ere plicti-ge/vdi lige Maade/oc met lige Vilkor. It andet Kald er personligt/saa at en Konge haffuer sit Kald skildt fra Bondens Kald/oc Bon-den haffuer sit Kald skildt fra Kongens/Men att begge vdkreffuer Gud lige Lydactighed/og straffer Wlydighed vdi begge« (bl. G V-G VI).

Og igen fra samme prædiken:

»Saa vaare det vel tilbørligt/at huer gaffue act paa sin stat vilkor oc kald/oc der effter holde sig erlige. Men nu vil en Bonde leffue oc klæde sig som en Borgere/en Borgere som en Herremand som er rig oc i høy bestilling/oc en Herremand som en Konge/Saa er det kommet saa langt/at der icke staar raad til/vden Øffrighed met haard haand tiltager/oc forordinerer for huer stat/det som siunis raadeligt at vere oc gaffnligt« (bl. II recto).

Der er forskel på folk – og det skal bl.a. klædedragten markere! Iøvrigt er det påfaldende, at Niels Hemmingsen igen og igen dedicerer sine bøger til sjællandske adelsmænd og – som før nævnt – synes at have haft særlig nær kontakt til kredsen omkring *Herluf Trolle*. Bondesønnen fra Lolland har øjensynligt ikke følt nogen tilknytning til byernes borgerskab eller håndværkere, men holdt sig til dem, som var rige i kraft af deres jordbesiddelser. Og det har nok især været dem – og præsterne – han har betragtet som sin læserkreds. Men indirekte – gennem f.ex. »Postillen« og »Enchiridion« – er hans indflydelse naturligvis nået langt videre ud (jfr. her s. 10, især den dér nævnte undersøgelse af P. G. Lindhardt).

8. En ansvarlig teolog

I en artikel med titlen *The Weakness of Western Culture*⁹⁷ skitserer *Geoffrey Vickers* 5 forandringer inden for den vestlige kultur, som efter hans opfattelse fandt sted for ca. 200 år siden: indførelse af markedsøkonomi, fremkomsten af utilitaristisk filosofi, indskrænkning af videnskabsbegrebet, videnskabens og teknologiens sammenkædning og endelig og frem for alt udskiftningen af idealet om den ansvarlige person med idealet om det autonome individ. Vickers' model er tegnet med meget let hånd – men den forekommer mig at træffe noget vigtigt, også i

[97] I tidsskriftet *Futures*, December 1977, s. 457-73.

denne afhandlings sammenhæng. Der er nemlig ingen tvivl om, at sammenlignet med mange moderne teologer – eksistensteologer, tidehvervsteologer o.s.v., for hvem det autonome individ er sat i højsædet – bevares, med ansvar over for Gud, men altså dog autonomt – var reformationsårhundredets teologer ansvarlige personer. De havde som teologer en opgave over for samfundet, som de tog sig på at løse. Groft sagt bestod den i at sikre det feudale samfunds fortsatte existens efter afskaffelsen af den katolske kirke. Det gjorde de dels ved at indskræpe den form for loyalitet, som var fornødent i det feudale samfund: loyaliteten over for de overordnede, men for den sags skyld også de overordnedes loyalitet mod de underordnede eller de riges mod de fattige. Dels gjorde de det ved direkte at koncipere nye – i mange tilfælde bygget på gamle – normer for de områder, som den kanoniske ret hidtil havde taget sig af.

Jeg har prøvet at vise, at Niels Hemmingsen med sit forfatterskab rigeligt opfyldte de krav, der måtte stilles til en teologisk professors virksomhed i årtierne efter reformationens indførelse. Det er forståeligt, at Frederik II først efter 5 års stadigt tysk pres bekvemmede sig til at suspendere ham. Og som det er påvist og nævnt mange gange benyttede kongen og regeringen sig stadig af ham efter suspensionen. Men han havde fået stækket sin indflydelse, især fordi han ikke længere kunne påvirke de studerende og præsterne gennem sin undervisning. Hans bøger blev naturligvis stadig læst. Det gælder nok ikke mindst de sjælesørgeriske eller opbyggelige af dem. I en række skrifter har han på tidens vilkår udarbejdet trøst til anfægtede sjæle, som på den ene eller den anden måde har følt sig usikre ved tilværelsen og navnlig ved tilværelsen *efter døden*. Til denne gruppe skrifter hører f.eks. de ikke få bøger, hvori han afviser prædestinationslæren. Det er nemlig fra første færd et hovedpunkt i hans teologi, at læren om den dobbelte prædestination ikke er evangelisk, men »stoisk«, som han siger. På dette afgørende punkt adskiller han sig naturligvis fra den calvinske tradition, som han ellers mere og mere tydeligt bekender sig til. Men for Niels Hemmingsen stod det helt fast, at Gud vil, at alle skal frelses, og ingen gå fortabt⁹⁸.

[98] I 1590 eller 91 udkom Hemmingsens *Tractatus de gratia universali* i København (forordet dat. 10. aug. 1590). I virkeligheden er det en samling af teologiske afhandlinger, hvoriblandt en om den frie vilje, en udlægning af Fadervor samt naturligvis en større afhandling om den universelle nåde. Denne sidste blev oversat til hollandsk og forsynet med et forord af oversætteren, som har tilhørt remonstrantiske kredse, og udgivet i Rotterdam i 1611.

Derfor er der selvfølgelig heller ingen grund til at fortvivle om sin sjæls frelse. Og i skriftet *Antidotum adversus pestem desperationis* fra 1590 slår han det udtrykkeligt fast. Iøvrigt viser skriftets store udbredelse, at det har tilfredsstillet et behov: Det blev første gang udgivet i Zerbst i 1590 af Samuel Selfisch junior, som fortæller, at han havde fået en afskrift i hænde og først senere blev klar over, at den stammede fra Niels Hemmingsen. Derefter følger 7 andre udgaver på dansk, latin, tysk, islandsk og svensk. Det kan i dag være svært at forstå disse bekymringer om sin egen sjæls frelse, men sandsynligvis svarer Niels Hemmingsens »desperatio« til middelalderens »tristitia«, der hørte til en af de 7 dødssynder. Han siger selv et sted i *Johanneskommentaren* (I, s. 65b), at der er ingen alvorligere synd end desperatio. I dag ville man formentlig opfatte desperatio som en alvorlig depression.

Men Niels Hemmingsen er ikke *bare* en ansvarlig teolog. Der findes andre tendenser i forfatterskabet. Hans »kryptocalvinisme« er potentielt af en anden karakter end den teologi, han så at sige på embeds vegne fremfører. Og her tænker jeg ikke så meget på de mange formelt calvinske træk i forfatterskabet ud over de allerede nævnte – f.eks. hans tælling af buddene: i *Enchiridion* indgår han et slags kompromis mellem den lutherske og den reformerte tælling ved både at holde fast ved den lutherske todeling af det første bud og undlade at opdele det 10. På denne måde får han faktisk kun 9 bud ud af det! Senere, i *Syntagma*, fremfører han uden diskussion den reformerte tælling. – Jeg tænker snarere på, at der både i hans nadverlære og i hans stadige interesse for et senatus ecclesiasticus ligger antifeudale tendenser.

Som allerede nævnt er det kirkelige senat en demokratisk institution, bemandet med sognebørn og nogle »alvorlige« mænd. Præsterne er *ikke* medlemmer af senatet. Ja Niels Hemmingsen beklager udtrykkeligt de danske forhold, som lader kirketugten ligge hos præsten. Selv om Niels Hemmingsen bliver ved med at skrive for præster – med *Enchiridion*, *Pastor*, *Postillen* og *Libellus* som hovedværkerne – så er præsten ikke noget særligt for ham. Han er ikke på en eller anden måde formidler af et evangelium, som ikke enhver Peter Smed også har adgang til⁹⁹. Niels Hemmingsen bryder her principielt med sin egen opdeling i forkyndere

[99] I *Johanneskommentaren* fortæller Niels Hemmingsen om en »vulgaris civis«, Peter Smed, »som vi har kendt«, der for 50 år siden i Roskilde stod rigets biskopper og førende mænd imod og overtalte de øvrige borgere til at holde fast ved den sande bekendelse af evangeliet (I, sp. 367). Om episoden: Pontoppidan, *Annales Ecclesiae Danicae II*, s. 881.

og hørere og dermed med hele den feudale herre-tjener-relation (jvnf. her s. 44). Og på samme måde er nadveren ikke et mysterium, som kun kan forvaltes af en dertil særligt udstyret. Nadveren er forståelig og enkel, og hvad der sker i den er nok »overnaturligt«, som Niels Hemmingsen ofte siger med henvisning til Luther, men det betyder netop: ikke *mod* naturen. Kriti nærvær i nadveren befinder sig inden for fornuftens og fysikkens ramme: Kristi legeme og blod er ikke til stede i nadveren »ratione loci«, men kun »ratione fidei« (Syntagma, col. 808).

Derfor er der heller ikke her noget, som ikke alle – under forudsætning af, at de iøvrigt lever i overensstemmelse med den kirkelige disciplin – kan forstå og være delagtige i. Højkirkeligheden i den efterfølgende ortodoxi har ikke kunnet bygge på Niels Hemmingsen. Men netop højkirkeligheden og absolutismen går smukt i spand. Hvis præst eller biskop har privilegeret adgang til det højeste, er det selvfølgelig, at fyrsten skal salves af de gejstlige og gennem salvingen få overført den guddommelighed, der igen kan begrunde og legitimere, at han er legibus solutus. Men som vi har set anså Niels Hemmingsen ikke fyrsten for at være legibus solutus. Og vi har også set, hvad han mente om unyttige og selvopfundne ceremonier. Absolutismen har heller ikke kunnet bygge på Niels Hemmingsen. Det er ganske logisk, at ortodoxien også måtte afskaffe Melanchtons og Niels Hemmingsens lære om den naturlov, som vi alle er lige forpligtet af¹⁰⁰.

Det er på baggrund af anti-feudale tendenser som de nævnte forståeligt, at Niels Hemmingsens forfatterskab hurtigt mistede sin aktualitet. Kun de mest ukontroversielle eller opbyggelige skrifter oplevede nye oplag ind i 1600-tallet. Og for eftertiden fik Niels Hemmingsens mange bøger kun antikvarisk eller mere præcist: dogmehistorisk interesse. Forfatterskabets sociale aspekter gik i glemmebogen!

[100] Jvnf. Jørgen Stenbæk, *Jesper Brochmann's naturretslære. Et upåagtet, stilsfærdigt opgør med philipismen* i Kirkehist. Saml. 1976, s. 84-97.